

după
CURSURILE DE VARĂ DE LA VĂLENI-DE-MUNTE

I. 616/941

N. IORGA
...

76907

20

CONDIȚIILE
COLABORĂRILOR
INTERNAȚIONALE

(IULIE-AUGUST 1940)

□□□

BUCUREȘTI
1940

230681

CURSURILE DE VARĂ DE LA VĂLENII-DE-MUNTE

Inr. A. 62.262.

1956

N. IORGA

CONDIȚIILE COLABORĂRILOR INTERNATIONALE

(IULIE-AUGUST 1940)

72029

□□□

BUCUREȘTI

1940

I.

Generalități. — Cele mai vechi forme de colaborare

Conferințele acestea vor căuta să arăte că, din timpurile cele mai vechi, a fost puțința colaborării de la un grup omenesc la celălalt, fără violență și fără silă. Deci, tema pe care o înfățișez și pe care vreau s'o urmăresc din țară în țară și din veac în veac este împotriva părerilor care stăpânesc în momentul de față, care, din nenorocire sânt stăpâne pe lumea întregă, și care pleacă de la anumite idei împotriva cărora, chiar dacă n'aș aduce argumente, este destul să le desbrace cineva de o anumită formă ispititoare pentru a se convinge că eforturile acestea sânt zădarnice, căci în ele se cuprinde nu numai falsitate, dar și tăgăduire de adevăr.

Iată ce se crede în momentul de față, — de către unii de bună voie, de către alții supt presiune, — iată ce se recomandă pe toate drumurile și sântem îndemnați să venim și noi la această credință, chiar dacă, pe de o parte, îndemnul este prin cuvinte, iar, pe de altă parte, prin exemplu. Se spune: lumea se împarte în națiuni. Foarte bine, nimeni nu poate să spună altfel, pentru că națiunile există, numai cât trebuie să vedem ce represintă națiunile și ce drepturi au unele asupra celorlalte. Se spune: Națiunile acestea înfățișează o rasă totdeauna, iar rasele sânt ireductibile: ele se găsesc alături și nu se amestecă, și, atunci când se amestecă, intervine o poruncă dictatorială: o greșeală, care de acum înainte nu se va mai repeta, iar cei cari au făcut-o, vor trage consecințele.

Aceasta este teoria curentă acum. Națiunile acestea au un drept de dezvoltare nesfârșit. Unii o spun fățiș, alții pe ascuns. Și mă gândesc la cugetarea bolșevică, — nu spun rusească, și voi deschide o parentesă în a-

ceastă privință, ca să vedeți ce este bolșevismul din momentul de față față de bolșevismul de altă dată: o mare schimbare s'a făcut în 1935, și ea se datorește lui Stalin, care nu este pe urmele lui Lenin, și nici pe ale lui Troțchi, care a călătorit în lumea întreagă, rău primit oriunde, iar, acum se găsește în Mexic și se teme să nu se afle cineva care să curme o viață așa de prețioasă pentru omenire.

Nu trebuie să ne înșelăm. Socialismul, care se credea mort în Rusia, există, și este bun cel puțin ca instrument de propagandă. Dar a ieșit la iveală acolo naționalismul. Cine au luat Basarabia acum, au luat-o ca socialiști, pentru propaganda comunistă în Europa centrală, dar au luat-o înainte de toate ca factori ai naționalismului rusesc, care a înviat.

Națiunile, prin urmare, au un drept nemărgenit; ele cuceresc și supun, și găsesc fel de fel de forme pentru a supune. Când este supunere desăvârșită, i se zice „protectorat“, cu un om de paie care, când împlinește câtva timp, i se trimete cineva să-l felicite acasă, cum a fost cu d. Hacha, acum în urmă, dar, în același timp când d-sa era felicitat, primarul din Praga era arestat pentru conspirație împotriva Statului.

Deci națiunile trebuie să fie în continuu războiu. Va fi atacată aceia care nu se supune unuia mai puternic. Și, pentru ca să se capete stăpânire, se întrebuițează tot felul de argumente. În timpul din urmă, în ce privește Danemarca, Suedia și Norvegia, a răsărit argumentul acesta: La urma urmei ce sânt acești Scandinaui? Sânt Germanii cei mai vechi. Iar, dacă sânt Germanii cei mai vechi, trebuie să între într'un nou „protectorat“. Argumentul acesta, vechimea germanică a Scandinaviilor, nu creiază deci Scandinaviilor un drept, ca să fie respectați, nu, ci e un motiv ca să fie luați în stăpânire.

În cazul celalt, al Sovietelor, se spune: Este o concepție socială, economică și tehnică; azi cine vrea să lucreze câmpul cu mașina, intră în tovărășia noastră și face parte dintr'o republică, —d. Inculeț îmi spunea că republica Moldovei, care cuprinde acum și pe cei de dincolo de Nistru, pe Transnistrienii, are numărul 13,

și d-*sa* trăgea oarecare concluzii din toate neajunsurile care se cuprind în numărul 13, așa că, pentru noi, ar fi o adevărată datorie să lăsăm numai numărul 12, număr simpatic, și să ni luăm înapoi tot ce se cuprinde în numărul acesta, așa de urgent: 13.

Dar, cum nu toate națiunile se lasă atrase în această alianță de republici, cine nu vrea, trebuie să fie strivit. Și ați putut să urmăriți în telegramele din timpul din urmă încă un lucru. Cuceritorii se îndreptătesc astfel: Dacă se vorbește de sisteme, noi nu cerem pentru noi nimic, dar vrem numai să întindem o formă de guvern care este mai bună decât forma de guvern existentă. O formă de guvern în Apus, alta în Răsărit; cui îi place una din ele, poate să uite și de drepturile naționalității sale și să între în sistem.

Interesează deci cum sânt guvernați oamenii, nu dreptul lor la viață, cum credea generația noastră. Căci noi aveam altă solidaritate, care ținea de națiune, de forma ei istorică, de forma ei organizată, pe când acum trebuie să credem așa de mult într'o ideologie, încât toate celelalte noțiuni despre nație să nu mai aibă nicio valoare.

Multe popoare se lasă atrase de această recomandare, și iată ce se întâmplă. Vă aduc înaintea casul Franței, căci nu vrea să aduc înaintea și lucrurile noastre. Franța s'a transformat constituțional; președintele a dispărut și a lăsat toate puterile sale mareșalului Pétain, despre care cu această ocazie am auzit că se numește Philippe: când ajunge cineva monarh, trebuie să-i cunoști și numele de botez. Mareșalul Pétain convoacă sau nu convoacă Adunările, care vor fi corporative și vor fi chemate numai din când în când. Plutocrația va dispărea, dar va dispărea, în același timp, și libertatea de acțiune a clasei muncitoare. Aceasta samănă destul de bine cu acel regim care se întâlnește la învingători, cari însă, din partea lor, se grăbesc să observe: „Puteți să vă schimbați cât vreți, dar socoteala noastră în ce privește frontierele, rămâne. Acțiunea de mimetism, nu ajunge, ci vine ceasul când se va cere schimbarea hotarelor“.

Cu toate făgăduielile că va fi o Europă de pace și

dreptate, nu văd locul unde va fi dreptatea cum o ști-am; cine este tare, trage dreptatea cea nouă către sine. Aceasta va însemna un șir întreg de lupte. După Războiului cel mare numărul 1 a urmat Războiul cel mare numărul 2, va urma Războiul cel mare numărul 3 și atâtea alte numere, până la nesfârșit.

Dar popoarele, am spus-o de mai multe ori și o spun și acum, trebuie să colaboreze pentru civilizație. Civilizația n'o poate ținea în spațe un singur popor; numai omenirea întreagă are spina așa de tare, încât să sprijine civilizația, așa de complexă și de greu de purtat, din timpurile noastre. Prin urmare trebuie o colaborare între popoare, dar colaborarea nu se poate face decât între oameni cari se cunosc, se înțeleg și se iubesc. Și, atunci când un popor își atribuie dreptul de a stăpâni pe toate celelalte, aceasta înseamnă că nu se recunosc drepturile celorlalte popoare, pe care le pofteste cineva la colaborare. Eu vorbesc de învingător, fără să se știe astăzi care va fi învingătorul; aceasta este o taină a viitorului. Cutare sau cutare îmi e, în fond, tot una: ori supranaționalismul dintr'o parte, ori cel dintr'altă parte. Oricine ni-a luat cu oamenii săi Basarabia, oricine, ca d. Creeps, ambasadorul britanic la Moscova, a îndemnat să ni se ia Basarabia, în credința, care s'a adeverit, că în felul acesta se răpește Germaniei recolta basarabească: soia, floarea soarelui, precum și dreptul de control la gurile Dunării, e tot una. Planul, cât îl înțeleg eu, ar fi fost chiar ca noi să ne fi luptat, să nu fi putut rezista până la sfârșit, iar, după aceia, ar fi venit Rușii să distrugă puțurile de petrol, și astfel s'ar fi dat o mare lovitură Germaniei. Și pot spune că încă din Septembrie umbra, foarte insistent, zvonul că Anglia a recunoscut Sovietelor dreptul de a ocupa Basarabia.

Contra acestei păreri, popoarele trebuie să se cunoască și, apoi, ele să se înțeleagă. Trebuie adecă să înțeleagă că poate gândi un om și altfel, că o națiune poate simți și înțelege lucrurile în alt chip, pe când cu sistemul de astăzi se impune un anumit fel de a gândi,

și aceasta nu mai e deci colaborare, ci o subordonare care merge până la sclăvie.

Am adaus că „națiunile, ca să se înțeleagă, trebuie să se și iubească“. Dar unei națiuni învinse ieri, care-și vede teritoriul național o ruină, care-și numără morții, unei națiuni care a fost prigonită, palmuită în timpul sfortării de războiu, poți să-i întinzi amândouă mâinile, și ea nu poate uita ce a suferit, chiar dacă o îmbii cu binele, cu atât mai puțin atunci când îi vorbești de pace, dar îi amintești că socotelile ultime vor fi grozave.

Ce solidaritate latină va fi când Franța a suferit și din cauza Italiei și când Italia însăși va avea amintirea loviturilor pe care le-a dat?

Acestea sânt teoriile în momentul de față. Teribile teorii: niciodată omenirea n'a trecut prin așa ceva. N'a trecut, întâiu, fiindcă răul care s'a făcut odinioară, nu s'a făcut conștient și în legătură cu anumite idei. Când, împinse de Huni, semințiile germane s'au răvărsat și spre Centrul și spre Sudul Europei și au mers și în Italia, în Galia, în Peninsula Iberică, aceștia n'aveau nicio idee filosofică: mintea lor nu se ridicase până la această înălțime. Ei n'aveau o concepție de viață; izgoniți din locuințele lor, căutau locuinți aiurea. Li se păreau provinciile romane mai bogate, și s'au mutat acolo unde au găsit câmpia de hrană. Nu exista o idee de rasă, o idee hunică, una germană, de și la Huni, la Attila, există, dacă nu o idee, cel puțin o concepție generală. Hunii erau vecini cu China, care represintă o monarhie străveche, strictă. Attila era un plagiator al Împăratului chinez, așa cum regii germani vor fi plagiatori ai Împăraților romani.

Deci deosebirea între ce este astăzi și ce a fost în trecut stă în faptul că în acel trecut avem a face cu acțiuni inconștiente, ale unor oameni mânați de nevoi și de instințe elementare, pe când acum națiunile se omoară cu teorii. În acel timp Papa Leon putea să iasă înaintea lui Attila, — dacă legenda este adevărată —, și să-i spună: „Ești un barbar, și n'ai dreptul să ataci o civilizație“. Acum nu se poate, pentru că se exhibează teoria și se arată și cartea pe care se sprijină.

Dar ce însemna un războiu pe vremea aceia? O grupă de călăreți, și o hordă care venia pe urmă. Nu se cunoșteau atunci tancurile și aruncătoarele de flacări, sau întrebuințarea marii descoperiri a zborului prin aier pentru ca, oarecum de la adăpost, să se ucidă un grup de oameni, represintanți ai aceleiași spețe umane, cari se găesc pe pământ și nu se pot apăra îndestul; sau să se facă acțiunea, cunoscută, ca, de la un cap la altul al unui oraș, să se distrugă totul cu bombe, apoi să se treacă pe partea cealaltă și de la alt cap să se distrugă totul cu bombe, în sfârșit, să se treacă pe a treia linie și să se distrugă iarăși totul cu bombe. Și un oraș imens nu se poate reface, când toate materialele sânt cerute pentru războiu și toate brațele sânt întrebuințate pentru lupta aceasta cumplită.

Pe de altă parte, cu barbarii aceia te puteai înțelege ușor; așa cum astăzi ar fi un oraș fără apărare și ar trece o tabără de Țigani nomazi, cari ar vrea să prade, sau când haiducii de odinioară voiau să atace. Te înțelegeai cu ei, li dădeai ceva, și scăpai restul. Acum războiul atinge pe toată lumea, și pe oamenii cari nu pot purta arme; se distruge totul. Gândiți-vă la ce s'a întâmplat cu capitala Finlandei, unde viața devenise insuportabilă, și totul putea să fie nimicit. „Orașe deschise“ abia se mai respectă, iar, pentru celelalte, cetiți amintirile, care s'au publicat în „Universul“, și separat, de una din foastele mele eleve, ca să vedeți ororile ce se descriu acolo.

Nu numai că sufăr oamenii, măcar pentru că sânt infometați, dar și sufletele sânt chinuite. Nu este unul care să se găsească în aceiași stare de spirit ca acuma un an. Și nu e vorba numai de sufletul nostru, care este supus astfel tuturor torturilor, dar aceasta are o influență asupra trupului nostru. Gândiți-vă apoi la copiii cari se vor naște din mamele zguduite neconținut de atâta groază, gândiți-vă la nebunia luptătorilor, — vagoane întregi de nebuni, cari plecau și de o parte și de alta a fronturilor, — gândiți-vă la nebunia, care nu s'a manifestat încă, a celor cari, după războiu, vor arăta că nu mai sânt în stare să mai ducă o viață normală.

Și atunci vedeți de unde a venit la mine gândul

acesta, încă înainte de nenorocirea care ne-a atins și pe noi, încă din primăvară: gândul de a vedea dacă popoarele au fost totdeauna așa, sau, cum se va dovedi din casurile pe care le voi aduce înaintea d-voastră, popoarele au colaborat odinioară, păstrând independența lor, — ceia ce se încearcă a ni se răpi nouă —, și dacă nu cumva popoarele chiar vin din această colaborare, sprijinită pe cele trei puncte pe care le-am spus mai sus: recunoașterea, înțelegerea și iubirea.

Cum ne grăbesc, pe toți, aspre nevoi, este bine ca, din această primă lecție chiar să fixăm primul din pe-rioadele acestei colaborări.

De când a început colaborarea dintre oameni?

N'aș spune că a început odată cu civilizația, pentru că termenul de civilizație este oarecum vag: civilizație mai mare, mai mică, civilizație populară, civilizație de grup, civilizație de colț. Până și în mediul cel mai umil se cuprind anumite elemente pe care le putem numi civilizație. Prin urmare, nu voi spune: de la schimbarea aceasta, misterioasă, care s'a petrecut în creierul omului și care l-a ridicat peste animal, a fost o colaborare internațională, ceia ce înseamnă o legătură între națiuni și o legătură între State.

Dar Statul este o creațiune foarte târzie și, încă odată, voi spune, pentru a nu ne descuraja: Statul este o creațiune făcută cu foarte mare greutate. Trebuie să-l urmărim când scopurile lui sunt scopuri naționale; în cazul celalt, nu ne împotrivim, dar nu ajutăm: conștiința noastră, ceia ce este în adâncul nostru, nu ajută, dar nici nu combatem. Iar, când Statul este pe o anumită linie, nația ajută; evident când Statul reprezintă ideia națională, așa cum s'a deprins a o înțelege mintea noastră.

Când Carol al XII-lea s'a bătut cu Petru-cel-Mare, a fost învins la Pultava și s'a refugiat la Bender, — din nou, și pentru totdeauna, în sufletele noastre, Tighina; — el a stat acolo și n'a vrut să se întoarcă acasă: îl ținea Moldova, după ordinele Sultanului, și, de la o bucată de vrem, Domnul n'a mai putut să țină arma-

ta aceasta de Suedesi și de Poloni, și Sultanul însuși nu mai putea trimete bani. Atunci el a poftit pe oaspetele său să vină la Constantinopol, ca să-l trimeată apoi acasă. Carol al XII-lea n'a primit, și, când au venit Turcii și Tatari, s'a bătut cu dâșii; a tras cu pușca, dar a fost rănit, înfășurat în niște plapome și trimes spre Constantinopol. Regele erou, căruia Turcii i-au dat porecla de „cap de fier“, nici n'a vrut să vadă pe Sultan, pentru că acesta „l-a ofensat“. În cele din urmă, totuși a plecat de acolo, a trecut pe la noi prin țară, pe la Pitești, și s'a întors în Suedia.

A găsit Norvegia, care aparținea Suediei, atacată de Danesi. A murit supt o cetate asediată, de o rană care părea venită foarte de aproape. Suedia nu putuse merge după acela care-și părăsise țara și era gata să se ducă eroic, dar personal, până la capătul pământului.

Același lucru s'a petrecut cu Napoleon: o bucată de vreme Franța a mers cu dânsul, dar, când a fost numai o idee napoleoniană, după cum spunea Talleyrand, s'a făcut osebirea: că războaiele Franciei merg până acolo de unde încep războaiele lui Napoleon. **L u c r u l d e c ă p e t e n i e r ă m ă n e n a Ț i u n e a.**

Noi am făcut o greșală mare până la împrejurările acestea de acum, și se mai poate continua. Credeam că națiunea se sprijină pe Stat. Nu: Statul se sprijină pe națiune. Este la noi credința că, dacă în cutare domeniu Statul nu lucrează, națiunea s'a cufundat. Nu este adevărat: națiunea poate suplini Statul, pe când Statul nu poate înlocui națiunea. Cât timp avem o simțire, o gândire și o acțiune, ajutăm Statul când este pe linia națională, dar nu ne descurajăm atunci când Statul poate avea un moment de eclipsă.

Dar în timpurile acestea vechi nu exista Stat. Statul, cum îl știm, este un lucru după 1800; el a împlinit abia vre-un secol și jumătate. Așa cum îl înțelegem noi, el este de la Napoleon I-ii. Iar națiunea nu este un grup de oameni de aceeași origine, ci înseamnă conștiința care s'a trezit în mijlocul oamenilor de aceeași origine și care îngăduie adesiunea altor oameni, cari, la început, n'au fost de aceeași origine și cari cu toții s'au

confundat cu națiunea, în ce privește elementele ideologice și sentimentale, adică starea aceasta de conștiință care creiază o națiune.

Prin urmare la început erau grupuri omenesti, care stau ici și colo, hrănindu-se cum puteau, în luptă cu animalele sălbatice.

Grupurile acestea erau în luptă cu animalele, dar și cu clima: viața era pentru ele o problemă întreagă. În epoca glaciară, când era foarte greu de trăit, au început oamenii abia să se îmbrace. S'au îmbrăcat întâi cu peștera, și apoi cu haina. În peșteră, în relativa ei căldură, oamenii hibernau, cum hibernează broasca țestoasă și maimuța, cum se hibernează acuma, în regiunile reci, pe cuptor. Oamenii aceștia hibernanți se hrăneau la noroc și, dacă nu se mișcau, aveau nevoie de hrană mai puțină.

Atunci, oamenii nu căutau neapărat să se omoare, satisfăcând un instinct pe care-l presupun apărătorii continuei lupte în mijlocul umanității: antropofagia nu exista pe acea vreme. Originile antropofagiei nu sânt de atunci. De altfel, nu gustul deosebit al cărnii umane sau oarecare ușurință de a o căpăta face pe cineva să mănânce pe altul, ci fiindcă omul ucis are anumite însușiri; mâncându-l, își închipuie cineva, în concepția aceasta rudimentară, că-și însușește ceva din însușirile celui pe care l-a mâncat. A mânca o bucată dintr'un erou era deci un lucru extraordinar de profitabil „sufletește”. Dar, în ce s'a găsit din corpurile stărâmate, din oasele rupte, nu se vede o urmă de astfel de lupte: nici de luptă individuală, nici de luptă între grupe. Oamenii erau puțini, animalele multe și mari: dintr'unul singur se putea trage hrană mai multă vreme. Așa că războiul a venit mai târziu.

Războiul este starea naturală dintre națiuni, după teoria pe care a enunțat-o Hegel. El crede că nu ajunge o națiune la conștiința de sine decât după ce a trecut prin această încercare; numai pe urmă își poate revendica drepturile, — teorie pe care am găsit-o, de altfel, și la un profesor român de drept om bînd, dar se

pare că a cetit cu prea multă pasiune cărți care explică teoria lui Hegel.

Oamenii peșterilor n'aveau de ce să se încaiere. Drumuri nu existau. Ei, deci, nu-și dădeau samă că într'altă parte este mai bine, pentru ca, întrebuintând drumul, să se poată duce până în locul acela în rătăcirile lor.

Să ne gândim însă la originile comerțului. Comerțul are o vechime mult mai mare de cum se crede. Cercetările mai noi arată cât este el de vechiu, și vorbesc de primele epoci, ale pietrei nelustruite; în ce privește epoca bronzului știe toată lumea că epoca aceasta avea un comerț foarte întins, că existau anumite fabrici de arme de bronz și că popoarele care fabricau aceste arme căutau să le vândă, dar, firește, nu pe bani, căci banul a venit mai târziu, la început fiind schimbul, apoi lingourile sau bucățile tăiate din lingouri: mai târziu numai, s'a găsit nevoia să se garanteze metalul prin pecetea pusă de-asupra, ceia ce a fost un progres foarte însemnat.

Trebuie să ni închipuim comerțul din această epocă așa cum este, la noi, comerțul de oale al celor cari pleacă din cine știe ce parte ca să le ducă într'alta, sau al altora, cari vin de la șes, cojanii, să vândă ceia ce au cules ei pe câmp, iar mocanii dau, în schimb, produsele turmelor lor.

Dar un cercetător german a semnalat și urme de alt comerț, chiar un schimb de animale. A găsit astfel în Vestul european oasele unui animal care evident că n'a trăit prin părțile acelea și, tot acolo, o măsură de greutate pe care învățatul german o crede de origine egipteană, ceia ce arată legături între regiuni foarte îndepărtate. De sigur însă că omul din viitoarea Franță nu s'a dus să se bată cu Egipteanul ca să capete de acolo asemenea produse, și, iarăși, nu luase nimeni la fața locului un exemplar din grupul de animale care nu se găsește acolo.

Și mai este ceva la începutul civilizației umane, a civilizației prin colaborare: imitația, moda.

Am spus: colaborare nu se poate fără recunoaștere, înțelegere și iubire; acestea sânt premisele. La congresul viitor

de pace, în care fiecare va veni cu titlurile sale de victorie, se vor găsi înțelepți ca aceia din vechea Atenă, și din părți unde nu s'au omorât oameni, și în mijlocul lor va veni zeița păcii, Astraea redux, care va încheia tratatele, cele adevărate, pentru că acelea de până acum n'au fost decât „diktate“. Se va vedea ce tratate vor ieși de pe urma războiului acestuia. Astraea redux va veni pe un tanc cu atâtea roate, zvârlind o dungă de foc până la o sută de metri. Dar eu roadele zeiței păcii nu le văd în condițiile aceasta, și nici binefacerile pe care le poate da zeița, după ce a trecut printr'o călătorie cu totul neobișnuită.

Dar este în gândul omenirii o parte pe care n'o putem înțelege cu ajutorul științei, dar pe care ni-o asigură religia. Există în om o cerință de dreptate, cu care ne naștem. Un gânditor frances din care am cetit dăunăzi, întâmplător, câteva rânduri, spunea: Toată viața lumii e sprijinită pe ordine și pe logică, mișcările astrelor, succesiunea anotimpurilor, viața vegetalelor, până și cele ce se întâmplă cu mineralele, în acțiunea și contra-acțiunea lor; nu este nimic anarhic în natură decât doar așa o spaimă pe care ni-o dă câte-o furtună, câte un cutremur.

Acestei ordini îi corespundă în sufletul omenesc nevoia de muncă organizată, nevoia de respect a dreptului, nevoia de pace sprijinită pe recunoașterea rostului fiecăruia. Este o foarte frumoasă concepție, care, fără îndoială, înalță sufletul nostru. Oamenii tind totuși către mai bine, afară de cazul când înnebunesc, și nu mai sînt deci responsabili.

Întorcându-mă la constatările de până acum cu privire la începutul comerțului, dese ori se face în istorie greșeala că, dacă se întâlnesc în cutare loc lucruri ieșite din industria unui anume popor, se crede că aceasta înseamnă existența acolo a poporului aceluia.

Așa, de exemplu, după teoria pe care a presintat-o un profesor de la Cluj, răposatul Diculescu, specialist în „invasiunile barbare“, Gepizii ar fi creatorii națiunii române, pentru că s'au găsit anumite fibule, anumite sponci pe care le aveau și Gepizii. Vă puteți închipui că un prizonier a putut să fie adus și îngropat cu

toate fibulele lui. Dar ele pot să represinte și o modă: se știe că femeile romane își văpsiau blond părul ca să semene cu prizonierele germane. Se poate ca în urma unei lupte mai mulți Gepizi să fi fost înmormântați cu sponcile lor cu tot. Se pot face împrumuturi de acestea dela un popor la altul, deci, nu numai pe calea comerțului, ci și a imitației de modă, din această vreme, când nu existau formațiuni care să represinte ce au fost, mai târziu, Statele.

A fost un timp însă când se întemeiază în adevăr State, dar nu ca acela de la 1800 înainte, ci așa-numitele monarhii orientale. Monarhiile acestea sânt fenomene de caracter religios. Un popor și-a creat anumiți zei, pe cari-i crede în drept să stăpânească lumea. El se închină zeilor, iar în monarh nu vede altceva decât pe represintantul lor. Și acel popor crede de datoria sa să lupte contra altuia, pentru ca acesta să plece de la zeii săi mai răi și să vie la cei buni ai adversarului. Așa zice și în Vechiul Testament: Evreii luptă pentru ca popoarele să treacă de la zeii falsi la zeii lui Israel.

Deci s'au întemeiat aceste monarhii nu pentru scopuri omenești. Când ciocnirea se produce, nu este un războiu al societăților, ci unul al preoților. Misterul monarhic dintr'un loc caută să biruie și să înlocuiască misterul monarhic dintr'alt loc.

Oamenii cari umblă în căile Domnului", cum spune Biblia, se împotrivesc celor ce umblă pe alte căi.

S'ar zice: Iată că totuși are dreptate un Bernhardt, un Klausewitz, când vorbesc de războaiele permanente. Literatura acestei epoci este doar, în cea mai mare parte, buletine de victorii. Buletinele acestea sânt foarte crude. Regele-Împărat spune: am intrat în cutare țară, am zdrobit pe dușman, au fost distruse atâtea orașe, atâția morți au căzut. Cum am spus și altă dată, aceasta nu este totdeauna adevărat. Pe când, în timpurile moderne, în afară de războiul din urmă, se caută a se arăta că dușmanul e cruțat, buletinele asiriene obișnuiesc să exagereze cifrele. Doar morții aceștia se aduceau prinos zeului: a-i oferi o sută de mii de morți era totuși ceva!

Dar națiile învinse n'aveau ură față de învingători. Căci aceștia aveau ca o datorie față de zeul lor să omoare. E interesant să se vadă cum consideră și Evreii înfrângerea și robia lor: e pedeapsa unui Dumnezeu pe care l-au trădat.

S'a întâmplat însă ca în mijlocul acestor monarhii, ale căror războaie nu porniau din ură și nu se terminau cu ură, și în urma cărora se relua comerțul în vechile condiții, ca poporul învins, îndată ce recunoștea, dacă nu pe toți zeii învingătorului, măcar pe învingător ca expresia acestor zei, să vină, prin delegații săi, cu tot felul de daruri, ca omagiu. În frescele egiptene, vedem pe Faraonul purtând dubla coroană a Egiptului, de sus și de jos, cu pșentul în vârf, și cu ocrotirea zeilor la spate, iar înaintea lui vin acești robi ai diferitelor popoare. Și cea mai veche expresie a Evreului se găsește întâiu acolo: îndoit în două, cu punga în mână.

S'a născut însă în Egipt un Faraon, Amenofis al IV-lea, care și-a și schimbat numele în Akhenaton, în legătură cu zeul Amon conceput ca fiind, nu soarele material, ci căldura soarelui, și el a schimbat totul în țara sa. Vechii zei îi păreau că sânt zei parțiali, fără valoare morală, pe când el recunoaște un singur zeu, pe care-l adoră personal, căci n'are nevoie de preoți. Dacă vin, îi întrebuințează, dar el nu depinde de dânșii. El este adoratorul zeului Amon și dușmanul lui Ra; dacă totuși există Amon-Ra, e forma superioară unică. Și cutare director engles de Museu egiptean, d. Arthur Weigall¹, găsește că în această religie este o formă aproape creștină, o formă mai presus, ca „filantropie“ și bunătate, decât aceia pe care au cunoscut-o Evreii.

Faraonul reparator a făcut o nouă cetate, „a orizontului“, pentru o nouă lume. Dar el a avut războaie și a fost învins; de durere, ca un Iosif al II-lea Habsburgul, a murit tânăr, la treizeci de ani. Autorul cărții la care mă refer crede că a găsit și rămășițele lui, într'o

¹ *Le Pharaon Akhenaton et sa. époque (1375-1358)*, trad. H. Wild.

mumie descompusă de umezeală, dar s'au aflat alături podoabe care ar fi ale lui. După moartea lui Amenofis al IV-lea, supt Tutenkhamon, ale cărui bogății frumoase s'au descoperit dăunăzi, cetatea s'a dărâmat, și astfel epoca lui s'a isprăvit.

Aceasta este și vremea din care ni s'au păstrat învoielile internaționale dela Tel-el-amarna. Când s'au descoperit tabletele acestea, ele au represintat într'adevăr o revelație. Prin urmare oamenii de atunci nu se băteau totdeauna, ci încheiau tratate, ca acelea pe care le păstrează arhivele hittite, și tratatele acestea le observau; aveau legături statornice între ei. Este astfel o întregă viață internațională care se așează, alături de religia și morala, de noua artă umană de expresie ale lui Amenofis. Iar, dacă ar fi să aleg eu între dictaturile europene de azi și aceia a lui Amenofis, aș merge direct către dânsul. Pentru că este cu totul altceva ce a vrut el, față de aceia ce apasă asupra noastră sau ni se servește ca o amenințare.

Să adăugim încă un lucru. Bunica Faraonului nostru nu era Egipteană, ci în legătură cu Statul Mitani, de lângă lacul Van, unde trăia o populație în legătură cu cea armeană. De altfel, regele din Mitani trimesese lui Amenofis al III-lea, soțul Gilukhipe de Mitani, statuia zeiței sale, Iștar. Înrudiri au avut loc și cu dominatorii din Haldeia, din Asiria. Legături foarte interesante. De sigur că Faraonii cei vechi nu și-au luat nevestele în străinătate, lucrul cel mai obișnuit la Sumeranii de astăzi. Pe vremea aceia, a se aduce pe tron o femeie de altă religie, era un lucru extraordinar.

Deci, căsătorii în afară ale stăpânilor de monarhii și înțelegere prin tratate cu popoarele cele mai deosebite, iar, alături, crearea unei religii care nu mai este în legătură cu trecutul.

II.

Misiunea de solidaritate umană a cetății elenice

Am arătat cum încă de la început oamenii, întemeind o civilizație, au trebuit să fie împreună și prin urmare să lucreze solidar la întemeierea culturii umane, și s'a văzut că și în vremurile cele mai îndepărtate, atunci când cultura aceasta abia mijia, căci nu se înfiripase încă, necesitatea lucrurilor i-a făcut să lucreze împreună pentru scopurile culturii. Bieți oameni din peșteri, trăind în împrejurări așa de înguste, au înțeles rostul colaborației umane mult mai bine de cum îl înțeleg stricătorii de civilizație din timpurile noastre.

Venim acum la un alt capitol, unul din cele mai interesante, acela care arată o formă foarte ridicată de colaborare umană, fără niciun fel de silă, fără nicio tendință de impunere, fără să se zdrobească sufletul nimănui și fără să se încalce interesele cele mai firești; e cazul cetăților grecești.

Încă odată spun că obișnuința noastră de astăzi cu Statul ne face să judecăm rău trecutul: ni închipuim că totdeauna noțiunea aceasta a existat. Am spus că noțiunea de Stat este foarte recentă: în formă definitivă abia din secolul al XIX-lea. Societățile au putut să trăiască foarte bine fără să înjghebe forma aceasta și fără să caute o teorie pe basa căreia Statul să fie întemeiat.

Grecii n'au avut Stat, n'au simțit niciodată nevoia să creeze un Stat. Când, mai târziu, vestitul filosof Aristotele s'a ocupat de rosturile vieții politice, nu se găsește nimic care să corespundă ideii noastre de Stat. Grecii, de și aveau conștiința că fac parte dintr'un singur popor, și în Europa și în Asia, pretutindenii pe

unde s'au răspândit, niciodată n'au avut o concepție cum este concepția noastră de acum a Statului național. Chiar când ei întrebuițau cuvântul de „ethnos”, el n'aveau sensul pe care-l are astăzi poporul german, poporul frances, poporul spaniol, ci un sens material, nu politic.

Grecii trăiau în cetăți, care nu se înțelegeau totdeauna între ele; fiecare avea tradiția ei, interesele ei, și era îngăduit ca ele să se lupte între dânsele. Atâta vreme a luptat Atena împotriva Persilor, alături de Sparta, dar, după ce luptaseră alături, între Atena și Sparta a început o dușmănie trecută din generație în generație, Atena represintând un lucru și Sparta altul: de o parte o democrație, alta decât democrația din timpurile noastre, de altă parte o organizație pur militară; de o parte o cetate foarte bogată, a cărei influență se întindea prin Arhipelag până în Asia, și de altă parte Sparta aceasta, așa de săracă. Am fost și eu la Sparta: Eurota, râul în care se scăldau Spartanii, este o gărlă care scade complect vara; săpăturile care s'au făcut la Sparta, unde este un oraș miserabil, un târgușor grecesc de ultima speță balcanică, n'au scos nimic la iveală decât o olărie foarte ordinară.

Greci și unii și alții; felul de a trăi este însă cu totul deosebit de la unii la alții. Unii au orizontul mării, căci Atenienii sânt mai ales oamenii mării, ceilalți stau îngrămădiți supt Taiget și nu se pot desface din fatalitatea acestui loc greu al lor. Au fost războaie între Atena și Sparta, au fost războaie între Sparta și Teba. După obișnuitele cărți de istorie veche, atunci când cineva rostește cuvântul Teba își închipuie cine știe ce strălucită cetate, dar n'a fost niciodată așa: era o cetățuie, o acropole și, în afară de aceasta un târg. Și astăzi Teba nu este decât un târg, unde vine lumea Dumineca, serbătoarea; câteva case mai răsărite și, în afară de acestea, bazarul din mijloc.

Fiecare cetate grecească represintă prin urmare altceva. Din punctul nostru de vedere nu se poate vorbi de relațiile pe care toată lumea grecească să le fi avut cu altă lume, ci este vorba de relațiile pe care fiecăre cetate grecească a putut să le aibă cu altă lume și de

relațiile pe care au putut să le aibă ele între dânsese. Acum, din când în când, ei se adunau, am putea zice: la „congrese“, și, atunci când mergeau la un sanctuarium vestit, la un „hram“ venerat: la Delfi, la Olimpia, la Nemeia, erau întreceri fizice, întreceri intelectuale, concursuri de poezie și de muzică, pe lângă ce făceau atleticii, cari erau însă dominați înainte de toate de manifestațiile acestea intelectuale. Aceasta o spun în treacăt, pentru că noi trăim într'o epocă în care se crede că exercițiile fizice represintă totul, și, când vine momentul primejdiei, se vede că una este exercițiul fizic și alta este curajul moral: se poate ca un om, fără să fi făcut exerciții fizice, să înflăcăreze un întreg grup de rezistență. Cehii au avut cea mai bună pregătire athletică și știm cum s'au supus la cea dintâiu poruncă de la Germani. În împrejurările acestea Grecii se întâlneau, și, atunci, ar fi avut ocazia, dacă ar fi existat și la ei ideea aceasta națională, cum o înțelegem acum, ca, din întâlnirile acestea de câteva zile și de câteva săptămâni, acolo, la jocurile lor, care nu erau numai jocuri, ci manifestații naționale supt toate raporturile, să se ivească această idee.

Cu toate acestea Grecii aceștia risipiți au fiecare dintre ei cultul tradiției și locului lor. Nu s'ar fi putut închipui un Stat care să cuprindă Teba și Sparta, care nu sânt foarte apropiate, sau Atena și Corintul, cu o depărtare între ele care nu înseamnă astăzi aproape nimic. Trăind răsleți, ei, cari n'au dorit să fie totdeauna acasă, n'au noțiunea brazdei lor, ceia ce face, în momentul de față, tragedia fraților noștri din Basarabia, a elementelor militare care au rămas acolo, trecând înaintea satului lor; atunci când, printr'o greșeală pe care n'o pot califica, s'a părăsit Basarabia fără luptă, ei au rămas acolo și n'au vrut să treacă într'un teritoriu unde n'au decât o înrădăcinare morală, și nu socială, care aceasta joacă un rol foarte mare, Grecia era un cuib de unde păsările zburau. Pasărea stă în cuib, dar nu găsește mijloace de hrană acolo; ea poate cel mult să aducă hrana din altă parte, pentru că aripile ei o fac stăpână peste văzduh.

Grecii aceștia au dat o mare colaborare internațio-

nală, așa cum erau ei, fără mândrie națională, fără interese economice comune, fără toate teoriile care înveținează astăzi pe oameni și-i fac să rătăcească, crezând că îndeplinesc lucruri grozave, și lucrurile acestea se dărâmă după ce se clădesc; o să vedeți ce fel de dărâmare va fi și la învinși și la învingători, imediat după ce se va încheia pacea; atunci vor fi alte socoteli decât socotelile pe care le-au făcut generalii. Grecii au putut să formeze o altă colaborație internațională pe două căi. Și am să arăt cum, mergând pe aceste două căi, ei au putut să realizeze lucruri foarte importante pentru dânșii, dar care, în același timp, sânt și lucruri de o importanță decisivă pentru însăși dezvoltarea civilizației umane.

Grecii sânt un popor colonizator. Cuvântul de „colonie“ a fost întrebuințat la diferite popoare și la deosebite epoci, depărtate unele de altele, și el n'are totdeauna același sens. Colonia grecească este un lucru cu totul particular, pe care trebuie să-l definesc întâiu, pentru a se vedea cum această colonie grecească a putut să folosească drept element de colaborație internațională.

Colonul engles, frances, care s'a dus în America de unde au ieșit Statele Unite și Canada, colonul spaniol și portughes, care s'a dus în America Centrală și în America de Sud, ca și în anumite insule, de unde s'a dezvoltat partea aceasta așa de importantă de rasă latină, care trăiește acolo în America, erau, sau niște căutători de aventuri, cum au fost Spaniolii Cortez, Pizarro, Almagro, niște romantici, însuflețiți, pe lângă aceasta, și de ideia creștină, ca să se ducă acolo, într'o regiune unde nu era cunoscut, adevăratul Dumnezeu, și-l impun în vârful sulii și supt tăișul săbiei, iar Americanii nordici cei vechi, strămoșii celor din Statele Unite de astăzi, erau niște Englesi cari, din punct de vedere politic, nu erau mulțamiți acasă, sau alți Englesi, cărora regele Angliei li dăduse un anumit privilegiu, o chartă, un „hrisov“, în virtutea căruia ei se așezau și trebuiau să aibă, în aceste locuri, anumite drepturi. Cu totul altceva este colonia greacă. Americanul poate păstra legături acasă, dar de foarte multe ori nu

le păstrează, cu toate că, de fapt, nu există American anglo-saxon care să nu-și amintească de faptul că rădăcinile cele vechi ale sale sânt în Anglia. Chiar acum aveam pe masă o carte foarte interesantă pentru pedagogi, o „Pregătire la istoria americană“, în care se spune: Pentru că Americanii vin din Europa, rădăcinile civilizației americane trebuie căutate acolo; deci Americanii, când învață istoria Americii, trebuie să învețe și ceva din istoria Europei, ca să vadă de unde vin. La Greci este altceva. Orișiunde pleacă Grecul, el se duce cu altarul său, cu zeii săi, cu ceremoniile sale; poate să fie foarte departe, și din această depărtare el păstrează legăturile cele mai strânse cu orașul din care s'a desfășurat. Acesta nu este un lucru nou, nu este o altă casă, ci e o desfacere din casa cea veche, de unde în grecește colonia se numește apoikia, deci, oameni cari au plecat dintr'un loc, dar nu s'au rupt dintr'însul. Ei n'au o religie proprie, ci religia patriei. Este, deci, o deosebire foarte mare.

Să vă dau un exemplu din locurile noastre: Unde este Constanța, a fost vechea cetate elenică Tomi. Toate monedele care s'au păstrat și se tot găsesc și acum arată importanța comerțului care se făcea acolo. Dacă s'ar dărâma Constanța de acum, s'ar vedea că supt dânsa trăiește orașul cel vechiu, care iese din când în când la iveală. Mangalia este vechea cetate Kalatis, ale cărui rămășițe se găsesc și astăzi, orașul actual fiind puțin la o parte de cetatea doriană, care era către mare și din care o parte s'a și cufundat, cum se vede de pe mal. Două cetăți grecești vecine: s'ar crede că ele ar fi fost în legătură: Tomitanul cerea ajutor Kalatianului, iar Kalatianul Tomitanului. Nu. Unul era Dorian, iar celalt Ionian, — Grecii fiind împărțiți în trei seminții: Ionieni, Dorieni și Eolieni, cari, aceștia, au jucat un rol mai mic, — și, fiindcă unii erau Dorieni și alții Ionieni, n'aveau legături între dânșii; dar ei aveau legături cu cetățile lor de la început. Ionienii se duc mai departe pe Marea Neagră, care era încunjurată toată de colonii grecești, ca și Mediterana; numai în Africa-de-Nord n'au pătruns Grecii, căci acolo s'au dus Fenicienii și au înființat Cartagina, alături de vechea

cetate, care și-a pierdut rolul ; alți Greci s'au așezat în Sicilia, pe coasta răsăriteană a Spaniei, pe coasta de Sud a Galiei : Nissa înseamnă n i k e, biruință, Antibes, tot din Franța, e în legătură cu o colonie Antipolis, Monaco arată prin nume, Monachos, că e iarăși o colonie grecească de atunci ; insulele Hyères sânt „insulele sfinte“.

Va să zică, omul de la Tomi, care n'avea legătură cu omul de la Kalatis, putea să aibă raporturi cu cele mai îndepărtate dintre coloniile care aparțineau rasei sale : era un fel de patrie care trecea prin v a z d u h, iar teritoriul intermediar nu-i spunea nimic. Ei au dus în felul acesta un traiu de multe ori numai în marginile cetății, fără să se poată adresa la vecini tot Greci, dar cu altă metropolă.

Cum colonia era o desfacere din metropolă, adecă din „cetatea-mamă“, tot așa din colonia aceasta se putea desface o viață nouă : o colonie putea să creeze o altă colonie. Puteau să meargă în felul acesta până la nesfârșit, împănând toată lumea.

Acum ne îndreptăm către rostul acestei lecții. Mutându-se din loc în loc, Grecii ajung în legătură cu tot felul de teritorii și cu tot felul de popoare. Și meșteșugul Grecilor de odinioară, fineța lor de spirit, diplomația lor inteligentă, făceau că ei aveau legături cu teritoriile interioare, dar nu se confundau niciodată într'însele. Barbarii toți erau considerați ca atari, „oameni cari bâlbâie“, căci cuvântul „barbar“ nu e decât repetia silabei „bar“. Ei puteau să între, pentru negoț, în cetate, dar nu puteau să fie membri ai cetății. De ce? Pentru că o cetate înseamnă un altar, iar ceilalți n'aveau legătură cu zeii și nu se puteau împărtași de ei, — tot așa cum erau, la Romani, despărțiți religios, la început, patricii și plebeii. Greutatea, la Romani, de a forma un popor cu patricii și cu plebeii era că patricii aveau altarele și zeii lor, pe când plebeii n'aveau nimic, și nici nu-i întreba nimeni dacă au sau nu, pentru că era indiferent.

Prin urmare Grecii se așează în cetăți, cetățile sânt încunjurate cu ziduri, și din partea Mării și din partea

uscatului. Dar cetatea întreține legături cu oamenii din interior, fără a pierde caracterul ei deosebit. La Tomis, la Kalatis, cine nu se aduna? Veniau Geții, strămoși ai noștri, Sciții din Dobrogea, din Scitia Minor, care se întindea dincolo de granițele noastre, orișunde se întâlnesc movile supt care stau îngropați strămoșii regilor sciți de odinioară. Veniau, cum am spus, „la târg”, unde aduceau produse și cumpărau fabricate. S’au găsit până în Carpați urnele pentru vin ale oamenilor de acolo: vița de vie exista prin părțile unde există și acum, dar vinul trebuia pus în amfore, și amforele acestea se aduceau de ajurea, unele din ele foarte frumoase și foarte scumpe.

Noi n’avem tratate încheiate între regii barbari din interior și între cetățenii aceștia de pe malul mării, dar anumite învoieli trebuie să fi fost, învoieli verbale. Se va fi cerut, pentru aceasta, regilor din interior să îndeplinească anumite rituri și să facă anumite jurăminte. Grecii nu s’au barbarisat înăuntru, — n’avem dovezi de aceasta —, dar barbarii din interior au fost câștigați pentru o civilizație mai înaltă. Cetățile acestea au fost deci ca un far luminos, ale cărui lumini însă trebuie să le înțelegem nu asupra mării, ci asupra interiorului.

D. Sc. Lambrino a găsit în timpurile din urmă un document epigrafic foarte interesant, în care este vorba de un rege trac, furnisorul cetăților grecești, care mergeau, de alminteri, în jos până la Bizanț, devenit apoi o Constantinopole, și, în sus, până la Istria sau Histria, supt Gurile Dunării, la Caranasuf, și, apoi, prin Gurile Dunării la Cetatea-Albă sau Tyras, la Olbia și la Phanagoria, până la Caucas și dincolo de Caucas, încunjurând Marea Neagră. Vă dați samă câte popoare au participat la cultura elenă în acest fel? Câte rezultate pentru cultura omenească au adus Grecii aceștia cari stăteau la marginea mării?

Și să nu credeți că o făceau din filantropie, căutând să aibă un fel de „misiune” de a câștiga la civilizație pe barbari. Dar de la dânșii pleca un continuu eflux, care ridica, în ce privește cultura, pe barbarii din interior. Ei n’au spus niciodată că sânt un neam dator

să aibă un „spațiu vital“ la alții, cum se spune acum, ceia ce este o greșeală, fiindcă, dacă unul are industrie și altul face agricultură, acesta trebuie să cumpere neapărat produse industriale, iar celalt necesarele produse agricole, și fiecare-și acorde producția după celalt. Oamenii inteligenți nu bruschează aceste lucruri, fiindcă, și fără a o spune, necesitățile firești ale lucrurilor duc la aceasta.

Așa de puternică a fost influența cetăților grecești, creatoare de civilizație, încât și literele grecești au pătruns la barbarii aceștia: Galii, cari sânt în parte strămoșii Francesilor, au scris întâiu cu litere grecești, cum o spune Cesar, în cartea sa despre Războiul Galic. Barbarii au imitat și moneda Grecilor, dar, mai mult decât monedele grecești, se căutau ale regilor macedonenj, cari aveau teritorii foarte întinse; moneda lui Filip, tatăl lui Alexandru, era, astfel, foarte dorită. Se găsește de-a lungul Europei centrale și orientale o serie întregă de monede de-ale barbarilor, foarte interesante, de o imitație grosolană, făcute de tot felul de meșteri întâmplători, cari „plagiau“ moneda cu mai multă trecere: calul este represintat, de exemplu, printr'un număr oarecare de puncte; figura umană, chipul lui Zeus, se transformă și ea în ceva punctat: atâta vedeau, atâta puteau realiza. Și este chiar o mare întrebare, care nu cred că s'a rezolvat cu totul: au și Galii și Dacii monede de acestea, și sânt persoane care cred că monedele dacice, care sânt scobite, concave, ar fi de fabricație locală, dar se poate întâmpla, fiindcă Dunărea era un mare element de legătură, ca ele să fi fost bătute în Galia. În orice cas, monedele Galiei sânt întru totul asemănătoare cu cele pe care le credem rezervate pentru acest pământ.

Iată deci un fel de colaborație intelectuală.

Grecii nu se bat; ei nu ofensează pe nimeni, nu pretind niciun fel de hegemonie. Dar, natural, când se întâlnesc două popoare, unul mai civilizat și altul mai puțin, nu e nevoie ca acel d'întâiu să spuie celui alt că-i este inferior: aceasta o simte el și caută în viitor să fie cât mai puțin așa. Nu prin insulte se face progresul,

ci prin schimbul direct de influențe. Când nu e nicio pretenție la mijloc, lucrurile merg de la sine.

Dar cetățile grecești au făcut și altceva, și acum ajungem la al doilea punct al acestei lecții. Atena a avut o influență nu numai pe mare, unde a întâlnit insule care s'au unit supt hegemonia ei. Și cu multă înțelepciune s'a făcut lucrul acesta: căci Grecii erau din aceeași națiune, dar nu se simțiau permanent și în toate că fac parte din aceeași națiune; ei nu căutau să ajungă la ceia ce numim noi: ideal național. Acesta este un lucru care se apără, și nu se consumă; greșeala noastră a fost că noi am realizat idealul național, dar pentru ca o clasă stăpânitoare să-l exploateze, pe când clasa stăpânitoare trebuia să se înțeieagă cu întregul popor și să fie în stare de veghe pentru a apăra avutul național, din care o bucată atât de mare a dispărut în momentul de față. Prin urmare nu poate fi vorba de ce înțelegem noi supt acest nume în timpurile de astăzi. Dar Atena, când și-a creat marea asociație maritimă, s'a ferit să arăte celorlalți că sânt doar un fel de „provincii“, iar Atena însăși „capitala“, — greșeală făcută, în timpurile noastre, de Franța, care a concentrat totul la Paris, lucru de care țara toată a atârnat, la un moment dat, când Parisul nu s'a putut apăra, fie și din starea de spirit a soldaților francesi, sau cum am creat noi orașul monstruos care este Bucureștii, centru din ce în ce mai internațional, și în ce privește limba vorbită.

Sanctuariul acestei asociații nici nu era la Atena, ci în insula Delos, cu cultul lui Apollon, pe vechi tradiții egeene, care sânt de fapt ale altui popor, insulă unde s'au făcut săpături care au scos la lumină atâtea lucruri frumoase. Niciodată n'a chemat Atena pe alții la Pallas Athene ca să i se închine zeiței; când era să se închine cineva, se ducea împreună cu ceilalți la Delfi, unde erau comorile tuturor cetăților grecești. Admirabil exemplu de colaborare, nu internațională, ci în marginile membrilor națiunii, cari se simțiau, totuși, ca organizații deosebite.

Dar în spatele Atenei era o întreagă lume barbară: Traci foarte mulți, cari trăiau prin văi. Tracii aceștia, cari sânt o parte mare din întemeietorii națiunii ro-

mănești, trăiau în satele lor, cu vitele lor. Ei se ofereau pentru războiu, pentru că erau foarte buni soldați; tot dintre dânșii se puteau alege sclavi, cari erau necesari pentru gospodăriile ateniene. Tracii, luați în felul acesta cu binișorul: cu plată, cu recompensă, erau câștigați; unii șefi ai lor erau făcuți chiar cetățeni atenieni, și au rămas inscripții care comemorează legăturile lor cu Atena.

Vedeți, aici nu este vorba de nici o întindere teritorială. Ce era Atena? Un colț de lume în marginea mării. Și, cu toate acestea, iată cum se întinde această colaborare umană supt influența Atenei. În timpurile noastre se poate întâmpla ca un Stat bogat, cu locuitorii viteji, care mai are și norocul că a descoperit o „armă necunoscută“, cum se spune astăzi, să cucerească o întindere foarte mare de lume. Dar ce folos, dacă nu poate radia! Există un radium, și în viața popoarelor, cum există în fizică; sânt popoare cu radium și popoare fără radium. O fărâmiță pentru care trebuie atâtea mijloace ca s'o capete, cuprinde o putere de viață enormă. Ceia ce trebuie să caute popoarele de acum este, nu să cucerească teritorii, ci să fie radioactive. Și pot să fie radioactive cu un mic teritoriu și puțini oameni, precum pot să fie lipsite de orice radioactivitate, oricare li-ar fi numărul și teritoriul.

Toată lumea aceasta a gravitat în jurul Atenei. Atena a fost centrul ei, și anumite idei etice de la dânsa au trecut și la barbari.

Și, aici, se poate aduce înainte un moment interesant din viața lui Xenofont. Xenofont n'a fost un om de o mare înălțime spirituală, dar a fost unul curios de multe lucruri și elev al lui Socrate. Ciropedia lui cu închipuirile ei didactice, predică un ideal pe care l-a represintat și Fénelon, și se poate ca Fénelon să se fi inspirat din „Ciropedia“. Xenofont era, la un moment dat, fără ocupație, și se ducea să-și caute un rost eroic. Ajuns în lumea aceasta tracă, a întâlnit un rege, și nu s'a mirat de loc regele trac când a văzut pe un Atenian că i se oferă lui, pe când, de obicei, Tracii se ofereau pentru servicii militare Atenei. Era

obiceiul, la regele trac, ca oricine ar veni, să aducă un dar: unul aducea vase, altul o bucată de stofă prețioasă, dar Xenofont, simplu mercenar, n'avea nimic să ofere. Când l-a întrebat regele ce aduce, el a răspuns: „aduc vitejia mea“.

Cu această ocazie se vede, de altfel, prin povestirea lui, și organizarea unui sat trac.

Alături de Traci erau Macedonenii, pe cari Grecii îi reclamă foarte bucuroși, dar Filip și Alexandru, Macedonenii, nu sânt Greci, de și numele lor sânt grecești; dar aceasta este cu totul altceva. Sânt azi cercetători cari găsesc ceva din numele acestea macedonene. Poporul este un amestec de Iliri și de Traci. Aveau cetatea Pela, care trebuie să fi fost un târg oarecare, un fel de Urlați, de exemplu, ca să nu zicem Vălenii-de-Munte, care și are un prestigiu de intelectualitate. Acești Macedonenii, cari au întemeiat un Stat, aveau în față monarhia persană și, văzând monarhia persană, ideea Monarhiei guvernate de un rege a trecut și la ei. Dar ei înșiși erau, de fapt, bouari și oieri, cum sânt și Românii din Macedonia. Grupe de țărani, cari se hrăneau mai ales cu creșterea vitelor. Niciodată Atenienii nu s'au gândit că ar putea cuceri Macedonia. De alminteri, ca să ajungă până în Macedonia, trebuiau să treacă prin Tesalia, unde erau alți oameni, în parte de altă origine, cu cari încetul cu încetul ajunseseră a colabora: acolo era țara cailor și a cavalerilor de speța lui Achile în Iliada.

Macedonenii au primit cu vremea influența „radioactivă“ a Atenei; ei nu s'au grecizat, ci s'au „atenizat“. Pentru că, dacă intra cineva în contact cu Sparta, mânca zeamă neagră și făcea exerciții fizice, pe când dincolo, prin Atena, se ridica la cele mai înalte concepții intelectuale.

„Filip“ înseamnă iubitor de cai, și acesta poate să fie în legătură cu Tesalia bogată în cai, dar Alexandru e „stăpânitorul oamenilor“, nume împrumutat după cele din Iliada, care era cetită la Pela și aiurea. Cum boierii noștri cetiau, în secolul al XVIII-lea, pe Voltaire și pe Rousseau, așa cetiau și acești păstori și oieri din Macedonia pe Homer. Și ei s'au „atenizat“,

aşa cum boierii noştri de atunci s'au „franţuzit“, după ce trecusară priotr'o influenţă grecească, mai puţin folositoare decât cea francesă.

Au colaborat în felul acesta Macedonenii la cultura ateniană, la idealul elenic. De unde a ieşit lucrul acesta, foarte curios, de colaborare internaţională, care a fost cucerirea lui Alexandru-cel-Mare? Alexandru, văzut după monede, nu presintă un cap grecesc; nu e fineţa profilului elenic, ci o foarte solidă construcţie craniană, cu o falcă tare; e un „mojic“ Alexandru-cel-Mare, cu tot rolul pe care l-a jucat; nimic evoluat în ce priveşte aspectul fizic. Natural, meşterii de monede au căutat să facă tot ce au putut, dar figura lui de „barbar“ se recunoaşte. Mama lui Alexandru-cel-Mare se chema Olimpiada, în legătură cu Olimpul grecesc, dar mai era printre regii macedoneni şi câte un Perdikkas, al cărui nume nu se explică prin vre-o rădăcină elenă.

Alexandru, ca şi mai înainte tatăl său, a intrat în legături de asociaţie cu Grecii. Pe vremea lui Filip, erau briganzi de munte cari prădau la Delfi comorile adunate din darurile cetăţilor greceşti. Grecii înşişi nu puteau apăra sanctuariul. Prin urmare a fost nevoie ca un barbar să facă acest lucru, — aşa cum am face noi o înţelegere cu cineva că să meargă să apere moaştole Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava. De fapt, el n'avea niciun fel de legătură cu Delfi. Dar comorile de la Delfi erau ale tuturor Grecilor; deci Filip şi apoi Alexandru ajungeau un fel de patroni religioşi ai tuturor Grecilor.

Pe lângă aceasta, se cetia pe atunci, cum am spus, Iliada, în care multe grupuri de Greci erau supt conducerea lui Agamemnon, „anax andrôn“, căpetenia tuturor Grecilor: era un fel de monarhie legendară, epică, poetică, acolo Ş, atunci, apărătorul sanctuariului de la Delfi, s'a dovedit, în acelaşi timp, imitatorul, pentru toţi Grecii, al lumii monarhice din Iliada şi al idealului grecesc. Astfel Grecii au început să-l servească, având conştiinţa că neapărat aşa se cere: că el este un ealtalor pentru îndeplinirea scopurilor lor fireşti. Aşa încât expediţia lui Alexandru-cel-Mare, care urmăria să refacă, într'o lume de cultură grecească, monarhia persană de odinioară, nu

e o expediție macedoneană, nici măcar grecească, ci e expediția unei culturi, care, ținând împreună, într'o cooperare de civilizație, popoarele europene și asiatice, creatoare și imitatoare de cultură, tindea să formeze o lume nouă, și lumea aceasta nouă, așa întemeiată, se chiamă elenism, ceia ce înseamnă una din formele cele mai superioare de dezvoltare a culturii și artei.

Monarhia din Orient, arta din Grecia și, pe urmă, ca produs de sintesă, elenismul au mers apoi până în India. Și în regiunile hinduse există influența elenismului. Prin Asia Centrală, vechea Bactriană și Sogdiană, în Bucara în Afganistanul de astăzi, s'au găsit, acum câțiva ani, enorme statui, în care nota grecească este evidentă. Artă indiană, cu toată bogăția ei de prisos, care impune, dar nu înseninează, nu reprezintă în fond, decât o formă derivată a elenismului. Alexandru-cel-Mare făcuse expediția sa la Hindus, dar ce a făcut el ca ostaș nu este nimic pe lângă ce a făcut elenismul, fără războiul, prin simplă pătrundere lentă. Chipul lui Buda așezat nu e decât zeul Apollon al Grecilor, trecut prin visiunea și mentalitatea altui popor, care-și creiază o formă de artă proprie, la origine elenică. Mă întreb dacă și în cultura chineză nu se află anumite elemente care pleacă tot de la Greci, prin această difuziune a elenismului.

În același timp înainte de Alexandru-cel-Mare, care nu trebuie așezat singur, fiindcă nici nu e un fenomen singular, ci desăvârșirea unui fenomen de pătrundere culturală, nu de Stat militar, în diferite regiuni, Xenofont, autorul acelei „Ciropedii“, care reprezintă un ideal, nu o constatare, căci niciodată Cir cel Mare n'a avut astfel de idei pentru creșterea poporului său și niciodată n'a fost realizată o astfel de idee la Perși, cunoștea foarte bine pe Perși, pentru că a fost comandant de trupe grecești în războiul intern din Persia.

Se dădea lupta dintre Cir cel Tânăr și fratele său Artaxerxe, și, cum când avea cineva nevoie de ostași mercenari, se adresa la Greci, și, atunci când avea nevoie de arhitecți, de pictori și de sculptori, se adresa tot la dânșii — tot așa, în secolul al XVIII-lea, când Franța, acasă, pu rezia supt Ludovic al XV-lea și Ludovic al XVI-lea, Europa întregă era cucerită de

poporul frances, fără să scoată din teacă o singură sabie —, Cir cel Tânăr l-a tocmit pe Xenofont și pe alții ca dânsul. S'a dat bătălia de la Cunaxa, dar Cir a căzut în luptă, și atunci s'a făcut expediția „celor zece mii“, care e înfățișată admirabil în cartea lui Xenofont, arătând cum au străbătut ei toată Persia, care nu-i iubia pe acești Greci, părtași și ei la o luptă tragică, s'a făcut într'o ordine perfectă, exemplu de evacuare. Ostașii aceștia, orbiți de zăpadă, au izbutit să biruie și pe oameni și piedecile puse de natură, până ce au văzut marea și au scos strigătul acela: „Thalassa, Thalassa!“.

S'au întors cu toții, fără să lase niciun fugar și fără ca onoarea Atenei să fie știrbită.

Dar Xenofont este un cas. Când, în Egipt, de la o vreme, era vorba de anumiți ostași, ei se căutau tot la Greci: poporul radio-activ, care se întinde în toate părțile.

Dar, în afară de cetățile grecești, care există și în Nordul Africei, cum era Cirena și ținutul ei, Cirenaica, unde sânt astăzi Italienii la Tripolis, Grecii s'au băgat ca negustori, nu în calitate de coloni, tot în legătură cu metropola lor: așa ei s'au așezat în Egipt la Naucratis, trăind supt oblăduirea Faraonului.

Răspândirea fără luptă a Evreilor și colaborarea cu alte neamuri, ei în frunte și ceilalți dedesupt, în toate regiunile tuturor continentelor, este ceva corespunzător, de și fără demnitate umană și fără acel simț de artă care deosebește ce a fost această penetrație elenică. Ea intra prin toți porii tuturor popoarelor, dar nu pentru a le exploata.

Prin urmare avem acest admirabil exemplu, care arată zădărnicia metodei sacrificiilor inutile de oameni și de averi, fără a atinge scopul ce se urmărește, avem acest unic exemplu al unui mic grup de oameni cari nu represintă un popor, ci mai ales o cetate, care pătrunde, în forme și prin influențe deosebite, și care, îndată ce a pătruns, nu înăbușă viața de acolo, ci o înalță și o aduce la un nivel care permite colaborarea ca elementele proprii. Cred că în toată istoria omenirii nu există un exemplu mai nobil de creare a unei solidarități între națiuni, decât acesta.

III.

Marea colaborație romană

În ce fel s'a manifestat colaborația umană pe vremea Republicii Romane și mai ales a Imperiului Roman?

Aici e nevoie de o mulțime de revisuri, fiindcă, secole întregi, s'a trăit cu o idee despre Roma pe care Romanii n'au putut-o avea niciodată. Ei aveau o noțiune foarte relativă despre glorie. Cuvântul acesta de „gloria“ însuși ar trebui urmărit, și el trebuie să fi avut la început un alt înțeles, ca, la Greci, „doxa“, de la verbul „dechomai“, care înseamnă „primesc“. Iar „ambitio“, fiindcă se mai vorbește de „ambitiția“ Împăraților romani, nu are, la Roma, alt sens decât acela din „ambire honores“, din partea celui care, „candidat“ se îmbracă în haina „candidă“, albă, arătând că dorește să fie consul, questor sau tribun

Deci pe Romani să nu-i considerăm supt raportul „gloriei“ sau al „ambitiției“, ca pe un popor care ar fi avut instincte tiranice de la început, dorind să cucerească lumea.

Așa o face însă d. Kornemann, o autoritate în domeniul istoriei romane: după d-sa, puterea cea mare a Romanilor ar fi fost că de la început s'au pregătit pentru războiu și dominația asupra lumii, la care s'a adăugat apoi și exploatarea ei din partea unei anumite clase mai ales, în Asia, cea ce a provocat revolte și apariția lui Mitrivate. Această stare de spirit primordială despre războiul roman ca instrument de dominație trebuie părăsită; nu există o Romă ambițioasă de glorie, aprigă, nesuferind pe nimeni lângă dânsa, distrugând vecinii ei, ca să capete alți vecini mâne, și mergând așa mai departe cu cuceririle până

nu va mai fi niciun vecin decât hordele fluctuante ale barbariei.

Părerea d-lui Kornemann vine din tendința de a aservi istoria, de a o transforma potrivit cu scopurile de astăzi, în Germania ca și la Soviets, unde, de la 1935, istoria a devenit patriotică, în contra vechii direcții a lui Pocrovschi și potrivit cu noul îndreptariu al „tovarășului” Gheorghe Friedmann.

Deci, după învățatul german, dacă Roma a fost puternică și a putut să îndeplinească opera ei istorică, astfel înțeleasă, este că, de la început, Romanii n’aveau individualitate: nu s’a sințit Romanul ca o persoană, ci toți s’au cufundat într’o masă de solidaritate și de disciplină perfectă, și de aici triumfurile.

Dar, cum se vede și când cercetează cineva cele două volume înseși ale cărții d-lui Kornemann, Roma a fost odinioară un sat de moșneni, — *patricius* înseamnă aceasta, „moșuean”, venind de la *pater*, că, la noi, „moșul”. Era un sat de rude, care aveau aceeași religie, a strămoșilor, a ogoarelor, așa încât, dacă era o unitate Roma, unitatea nu venia din renunțarea la individualitate, ci din faptul că individualitatea nu se pronunțase încă. Societățile omenești încep în genere prin așa aceasta de tipism: un om samănă cu alt om, oamenii dintr’o familie samănă între dânșii.

În lumea aceasta de moșneni, societatea era foarte mulțămită: legată de pământ, crescându-și oile, vitele. Și, ca și păstorul transhumant, cu două locuinți, agricultorul este legat de locul lui. Nici unul, nici altul, nici el, nici păstorul, nu poate fi, din instinct, cuceritor; în special plugarul nu are în vedere orizontul unde pot pătrunde armatele, ci pământul pe care-l taie cu plugul și-și câștigă în felul acesta hrana, iar, dacă este casul, mai poate vinde aiurea.

Deci Roma ar fi putut să rămână totdeauna așa. Dar, din cauza situației geografice, care nu este prea vitregă, de și Tibrul, navigabil, n’are în el tot ce trebuie pentru a putea fi considerat ca un fel de prelungire a Mării, și, iarăși, din cauza atâtor schimbări, s’au grămădit pe același spațiu, aici, și alte popoare. Erau Gali în Nord, în Nord-Vest, apoi Liguri, tip african foarte carac-

teristic. Italicii chiar, la mijloc, erau de deosebite feluri, Romanii represintând numai una din varietățile tipului italic, iar Samniții sau Sabinii, — ceia ce e tot una —, din munte, o altă varietate. Alături, Etruscii, de o parte și de alta a Apeninilor, căci numele geografic Ravenna, pe coasta Mării Adriatice, corespunde numelui de Porsenna al regelui etrusc de care se vorbește în vechea istorie a Romei: oameni veniți de peste Mare, cu totul deosebiți de ceilalți; și până acum Toscana înseamnă țara Tirenilor, Tursenilor, Tuscilor, și Sfântul Francisc, cu biserica lui de supt pământ, cu desprețul pentru toate bunurile lumii, este în fond un tip asiatic, tot etrusc. Erau Greci de toate felurile, veniți din deosebite cetăți. Erau și Fenicienii: în Sicilia, în Corsica, în Sardinia.

În Roma, pe lângă cei cari erau acasă, alții au venit de s'au adaus: plebeii, cari n'aveau nici drept, nici religie —, și atunci religia și dreptul erau unul și același lucru. Oamenii aceștia noi, fiind la Roma, au căutat să participe la viața publică a ei, și tribunii lor, la început un fel de simpli „proxeni“ sau „ambasadori“, i-au ajutat la aceasta. S'a dat o luptă aprigă, în care dreptatea era de partea patricienilor, cari se apărau, nevroid să-și spurce sângele și să primească în religia lor pe alții. Prin cărțile noastre de școală, noi eram de partea plebeilor, cari își căutau drepturile, pe când aceștia, pentru cari s'au găsit și patricieni să-i susțină, n'aveau dreptate, ci toată dreptatea era de partea patricienilor, cari apărau dreptul lor sacru.

Așa s'a alcătuit Roma. Dar nimeni n'avea tendința de a se ridica împotriva altor popoare pentru a le supune. În lumea aceasta, care se creiază prin primirea plebeilor, moare spiritul cel vechiu moșnenesc; însuflețirea tuturor pentru niște precepte superioare ieșite din credința religioasă a dispărut. Atunci, de ce Roma, de la un timp, a ieșit din hotarele ei?

A ieșit, întâiu, fiindcă a fost cucerită de Etruscii. Roma n'a trecut de la regalitatea romană la republică. Regii de la început nu sânt regi romani, ci Etruscii, cuceritori. Poveștile cu Tarquiniu, însuși cu nume etrusc, represintă lupta pentru desrobire, și Roma republi-

cană înseamnă ieșirea de supt jugul regal al Etruscilor.

Pe de altă parte, hoții din munte, Samniții, cari nu reprezentau decât brigandajul din prăpăstiile Apeninilor, neliniștiau continuu pe Romani, ajungându-se și până la momente de adâncă umilință.

În același timp Romanii vedeau pe Greci stăpânind regiunile cele mai bogate și cele mai înfloritoare din Italia: aceștia formau o piedecă înaintea lor.

În sfârșit, Marea era a Cartagineșilor fenicieni, cari erau, cum am spus, și în Corsica și în Sardinia.

Astfel se înțelege cum poporul acesta, ieșit din amestecul între patricieni și plebei, a uitat de obișnuința-i de a sta acasă, cu cultul său, cu strămoșii săi, și a căutat să-și facă loc. Nu spațiu vital, cu dorința de a exploata pe alții, ci nevoia de a înlătura primejdia și de a putea fi sigur de viitor.

În momentul când Romanii și-au fixat programul acesta de eliberare a lor, în lume se trezise o formă de colaborare între popoare de o valoare extraordinară, pe care Roma a primit-o, a servit-o, și-a însușit-o și a dezvoltat-o, formă cu privire la care trebuie să spun două cuvinte, înainte de a trece mai departe la rosturile romane.

Grecii cei vechi, aceasta înseamnă cetatea, și în dosul lor, cum am spus în lecția precedentă, se găseau tot felul de popoare, care mai mult sau mai puțin s'au elenizat în anumite domenii, mai ales în ce privește clasele de sus, în ce privește cultura superioară și poate și unele legături de comerț. Chiar și în Tesalia și, supt Tesalia, în Focida, erau Greci de alt sânge, iar Epirul, Macedonia, Iliria, acestea reprezintă nații străine. Națiile acestea străine au fost atrase de Greci în cercul lor de vedere și de acțiune, și s'a ajuns în felul acesta la o colaborație foarte folositoare. Raliații aduceau o vitejie de bouari, o vitejie de păstori, din adâncul Peninsulei Balcanice. Și, aș adăugi încă un lucru: aduceau moștenirea vechii culturi preistorice, pe care am moștenit-o și noi, cu arta ei abstractă, care se vede în cămășile, în scoarțele și alte manifestări ale artei populare, care se alipesc pentru a forma o sintesă, la

cultura elenă, cu amintirile ei, cu idealul ei, cu posibilitățile ei de viitor.

Alexandru este Macedonean și în făptura lui fizică, el este Grec atunci când ascultă lecțiile lui Aristotele, când cetește Iliada, când vrea să răsbune cine știe ce veche catastrofă grecească, mergând să cucerească Asia: el reprezintă prin urmare, mai multe elemente, care s'au contopit în dinastia din care făcea parte el, și, apoi, în personalitatea sa. El pleacă în Asia cu mai multe elemente din Macedonia și cu alte elemente din Peninsula Balcanică. Nu este un războiu grecesc războiul lui Alexandru cel-Mare. El are la îndemâna flota grecească, el duce respectul și devoțiunea sa la mormântul lui Achile, când calcă pe pământul de poezie al Iliadei; el trimete buletine de victorii acasă, proclamând succese care împacă pe Greci cu dominația lui. Bate pe regele Dariu, dar, foarte cuminte, se duce apoi în Egipt, pentru a se întoarce de acolo și a urma cucerirea lui prin regiunile Asiei centrale, până va merge și pe Hindus, și nu se știe ce ar mai fi făcut dacă ar fi trăit mai mult decât i-au îngăduit împrejurările în care a fost strămutat tocmai prin biruințele sale.

Macedonenii pot fi nemulțămiiți; prietenul regelui, Kleitos, i-a și făcut muștrări, și, cum Macedonenii erau bețivi, la chef Alexandru l-a omorât pe acesta, muștrarea de cuget urmărindu-l apoi până la moarte. Cuceririle acestea, Macedonenii le primesc, pentru că li se dau moși, colonisându-se în Asia cei ce nu se vor mai întoarce niciodată acasă.

Marea expediție nu este deci un succes grecesc, așa cum Țarii au venit în Siberia colonisată de Cazaci.

Sensul cuceririi lui nici nu este dușmănia, tendința pe a distruge această Asie, ci dorința de a se confunda cu dânsa. Acela care în armată este Macedonian, în conversație grec, e în sistemul de guvernare, oriental.

Căci monarhia orientală, care este aceeași și în Egipt, și în Haldeia, și în Asiria, și în Media, și în Persia, reprezintă o singură formațiune sacră, servită pe rând de diferite popoare. Alexandru sacrifică acum unor zei

cari nu sânt ai lui; la Babilon, îndeplinește rituri străvechi și străine. Când vântul a luat acoperișul de cap al lui Alexandru și l-a mutat în cimitirul vechilor regi, s'a interpretat lucrul acesta așa: că el, recunoscut de dânșii, intrat în șirul lor, merge către locul de odihnă al monarhilor cari au fost înainte de dânșul: se duce în lumea zeilor. De alături, generalii lui, cari au avut, unul Egiptul, altul Siria, altul Pergamul, etc., dar fiecare considerându-se ca moștenitor integral, de și închis într'un compartiment special, îl consideră de acum ca pe un zeu, și, când se adunau, ei păstrau un scaun liber pentru Alexandru cel nevăzut, care, din lumea lui superioară, alături de zeii ceilalți, presădă asupra continuării și desvolțării operei sale. Acest sens îl are cultura nouă, și totuși așa de veche, a acestor regiuni, pe care el a vrut să le amestece.

Pentru că el însuși este un admirabil exemplu de colaborare. De la primul pas în Asia, a urmărit această colaborare: n'a apăsător pe nimeni, a recunoscut și religia și dreptul și limba națională și tradiția tuturoara: toate le-a sorbit în el.

Prin el arta greacă, încă de mult pătrunsă în unele regiuni, s'a impus în proporții mult mai mari: ce sânt coloanele Partenonului pe lângă acelea ale Baalbecului-Heliopolis! Dacă s'a impus și limba greacă, e pentru că ea era un element de circulație internațională. Când un popor vrea să cucerească în bunul înțeles al cuvântului, trebuie să înceapă prin a face ca limba sa și cultura sa să fie mijloace internaționale de înțelegere și influență.

Un exemplu din istoria contemporană o va arăta. Am cetit, acum în urmă, o carte foarte interesantă, scrisă în 1835, despre Germania, de Weber, care a călătorit încă de prin 1790: cinci volume, fiecare une ori, și de aproape o mie de pagini. Din ea se vede un lucru: cuceririle Revoluției Franceze și ale lui Napoleon au fost primite foarte bine într'o parte din Germania, în contra părerii obișnuite, și de ce? Fiindcă, de atâta vreme, influența francesă s'a fost întins în părțile acestea din Vest. La Colonia, la Maiența, la Trier oamenii de la 1792 au fost primiți într'adevăr ca niște

liberatori față de acei prinți germani eclesiastici foarte apăsători, prea luxoși pe o populație prea puțin numeroasă. Femeile din clasa de sus, pe linia Rinului, s'au entusiasmat pentru sălbatecii, fanaticii aceștia ai Revoluției franceze, cășunând grele probleme de conștiință. La Hanovra, unde era stăpânitor regele Angliei, se exercita, apoi, o influență englesă așa de puternică, încât limba însăși se resimția de dânsa: oamenii culți știau englește bine, ei cetiau literatura englesă, care s'a răspândit prin ei.

Cu totul altceva decât ce este în timpurile noastre. De exemplu, Rusia Sovietică, moștenind tradiția țarismului, s'a întins până unde a putut, cu dorința evidentă de a se întinde și mai departe: și la noi, și peste noi. Dar ce valoare de circulație are limba rusească în momentul de față?

Da, limba grecească era pretutindeni atunci, iar Asia a dat bogăția extraordinară a coloanelor de la Heliopolis, în templul ale cărui dimensiuni erau asiatice, dar originea e în minunile elenice. În noul elenism, fondul a fost elenic, însă, de acum, el nu mai e elenic de cetate, ci elenic imperialist.

Forma aceasta a primit-o Roma, cum a primit-o și Hannibal. Hannibal nu este decât o copie semită, feniciană, cartaginesă a lui Alexandru, dar, în condițiile sale, el n'a putut rezolva chestiunea aceasta a imperiului lumii.

Pe de altă parte, Ptolomeii din Egipt, Seleucizii din Siria, descendenți cu toții ai unora din generalii lui Alexandru, n'au putut să realizeze nici ei monarhia întregă. Ce să ne mai gândim la câte un biet rege din Pont ori din Sudul Mării Negre! Dar ceva din noțiunea aceasta a lui Alexandru a trecut la toate popoarele, nu numai la grupele grecești, conduse de acești descendenți din generalii lui Alexandru. Un Mitridate, regele Pontului, și alți stăpânitori din părțile acestea, ca regele armean Dicran-Tigrane, erau în ținuturile lor imitatorii Macedoneanului. Alexandru a creat un tip, și acest tip se continuă. Pe monedele lor, acești regi nu pun să se scrie: „regele Armeniei“, „regele Pontului“, ci numai b a ș i l e u s, rege-împărat. Monarhi, până unde? Până

unde se poate. În teorie, lumea întreagă trebuie să fie la dispoziția fiecăruia, represintănd monarhia universală, care fusese a popoarelor Orientului și pe urmă trecuse la Alexandru-cel-Mare.

Nu se putea trăi decât în această colaborație de forme culturale elenice.

Atunci, cum am spus, Roma a intrat în acest rol. A trebuit s'o facă. Roma nu este un erou, care săvârșește un act voit, ci actorul silit să între în scenă și să se îmbrace într'un rol. Ceia ce a fost Mitridate, cea ce a fost Ptolomeu, cea ce a fost Antioh, cea ce a fost Tigraue, acest lucru este acum Roma. Ea e dătătoarea de pace; din toate părțile vine acest strigăt mare: „da!i-ni pacea!“.

Atunci, ca și acuma. O, dacă, în locul războaielor, de pe urma cărora suferim atâta, ar fi fost altceva! E de toată evidența că, în istoria contemporană, relațiile dintre State sânt foarte grele, mai ales pentru Statele mici, care totuși au tradițiile lor, care și-au dezvoltat o cultură, unele dintr'insele, cum este cel românesc, având legături din vremuri preistorice, căci noi represintăm o realitate istorică, pornind de la cei mai îndepărtați locuitori ai timpurilor preistorice între Carpați și Dunăre.

Într'un studiu arheologic recent, puțin cam confus și trecând peste anumite mijloace de inspirație, d. Daicoviciu a căutat să apere permanența noastră pe locurile unde stăm prin aceea că s'a ridicat până la Daci, cari ei înșiși sânt moștenitorii preistoriei, pentru ca să afirme că nimeni nu s'a mutat de aici timp de două mii de ani, și, dacă nu s'au mutat în acest timp, nu s'au putut muta nici pe vremea lui Aurelian; și, deci, nu ne mutăm nici acum.

De altfel, toată Peninsula Balcanică a suferit neconținute schimbări: satul balcanic de acuma nu este cel de la 1750, dar așezările noastre stau pe baza celor mai vechi sălășluri omenești din timpurile cele mai îndepărtate.

Dacă, zic, în loc să avem tendințele actuale de stăpânire universală, supt o formă sau alta, dacă popoarele acestea, cehoslovac, polon, belgian, olandes, danes, nor-

vegian, fie și suedes, apoi român și iugoslav, dându și samă de cât se pierde prin fricțiunile acestea neconținute între dânsele, ar fi dorit un regim de colaborare supraveghiată, fără exploatare, s'ar fi adresat fie Franței, fie Angliei, fie Italiei, fie Germaniei, fie altei Rusii, și, dacă ar fi întâmpinat înțelegere, atunci ar fi ceva asămănător cu cucerirea romană de odinioară.

Iată, prin urmare, care este punctul de plecare al întinderii romane. Nu Roma a vrut să stăpânească popoarele; popoarele acestea, care nu puteau să se împace între ele, să găsească o basă politică pentru viața lor împreună, se adresează la Roma, ca la o disciplinatoare, ca la o supraveghetoare, în domeniul material și spiritual, a tuturor acestor popoare.

Roma n'a schimbat nimic, nicăiri: unde a găsit viața de sat, ca în Dacia, a lăsat viața de sat; a sămănat orașe, puncte de basă, presidii, dar satele au rămas neschimbate. Unde a fost o lume de cetăți, ca în Grecia, Grecia cetăților s'a văzut eliberată de Romani: nu mai erau războaiele între cetățile grecești, între Atena și Sparta sau între Teba și Sparta: se dăduse o altă formă decât formă, nedurabilă, a confederației ahaiene sau etoliene. Și Grecia a fost neconținut îmbogățită de Romani, căci Roma a atras și către Grecia comerțul mondial, care sporește prin cuceririle romane. Împărații romani de mai târziu socotiau Atena ca un loc de pelerinagiu; în Atena de astăzi se văd clădiri, în sensul elenistic, care vin de la Roma imperială. Și clădirile pe care le-au ridicat Cesarii romani sânt mult mai înalte și mai impunătoare, dar, fără îndoială, nu cu același simț de armonie ca în vremea libertății, de care Grecia, de bună voia ei, se lepădase. Când apoi Roma a venit peste o Monarhie, ea a călcat pe urmele acestei Monarhii; Sulla, Pompeiu, Antoniu s'au închinat adânc înaintea Monarhiei de odinioară, pe care n'au căutat s'o înlătore, nici s'o transforme. În piesa mea „Cleopatra“, care s'a tradus și în italienește, supt titlu „Ultima dintre zeițe“, Cleopatra nu apare ca o femeie frumoasă, ușuratecă, în căutarea unor amanți romani, de la Cesar până la Antoniu. Nu, — ea se înfățișează ca moștenitoarea întregii tradiții sacre

de odinioară. Pentru dânsa Romanii sânt niște, usurpatori, niște „rojiți“, niște necrescuți, către cari ea își coboară privirile îndurătoare, în dorința de a face din acești soldați, pe cari soarta i a aruncat pe pământul sfânt al Egiptului, ceva vrednic de milenarele tradiții.

Și, oricând înaintea Romei s'a înfățișat ceva nou, Roma n'a pornit la distrugerea elementului aceluia, considerându-l ca dușman numai fiindcă avea o individualitate deosebită.

Germanii de odinioară aveau regi cari nu erau toți de aceeași origine. Unul era rege al tradiției sacre, corăbitorul din zei, dar altul era un rege făcut de Romani. Înainte de războiul cel mare al aceluia prinț din familia lui August, care s'a chemat Germanicus pentru cuceririle lui, înainte de lupta din Pădurea Teutoburgică, Arminiu, biruitor al lui Varus, — August strigând: „Vare, Vare, dă-mi legiunile înapoi“ —, represintă și el personal o lungă pătrundere romană între Germani.

O parte din populația germană a fost mutată chiar dincolo de Rin: și în interesul proprietarilor de moșii, așa-numiții *le ț i*, cari s'au mutat acolo întocmai cum Românii din Bucovina veniau în Moldova sau cei din Serbia în Oltenia și Muntenia pentru lucrul pământului.

Își închipuie cineva o continuă luptă dintre Roma și Germani: ea n'a existat cu acest caracter.

La atâtea legende în această privință se adaugă aceia a strămutării din cauza năvălirilor germane a strămoșilor noștri din vechea Dacie. Se crede că au venit Goții, că au luptat cu Romanii, și, la capăt, dacă nu chiar Gallian, Aurelian a retras legiunile și locuitorii: s'au așezat atunci Goții și au format un fel de „Gotie națională“. A mai venit și răposatul Diclescu, adăugind pe Gepizii săi ca parte constitutivă a poporului nostru. De fapt, era numai un fel de mișcare de valuri; când energia romană trecea peste Germani, când Germanii țineau în loc pe Romani. La capăt, lagărul a rămas în teritoriul care, teoretic, era tot roman. Goții stăteau în lagăr aici, cum au stat, în Galia, Francii.

Romanii, după ce n'au putut fixa o graniță sigură la Rin, au cucerit Dacia, ca să încunjure masele ger-

mane. Nu pentru a le distruge: forfoteala Germanilor nu convenia Romei, care-i considera ca adversari ai păcii romane.

Și, când s'a produs retragerea legiunilor, să nu se creadă că „Statul german“ a luat locul Statului roman. Nu exista atunci decât un Stat, al Romei: nu se poate admite alături un Stat barbar. Roma făcea, de fapt, o socoteală foarte bună: retrăgea legiunile dincolo de Dunăre, dar, în același timp, făcea din Goți niște federați, aliați militari ai Romei: ei se vor hrăni de aici, dar vor îndeplini funcțiunea de apărare pe care, cu o mai mare cheltuială, o îndepliniseră Romanii direct. Un mijloc eficace de a ține un păzitor, mai ușor decât cu forțele proprii.

Germanii au fost astfel colaboratorii Romei, așa de mult, încât, de la o vreme, Romanii s'au gândit că, în această tovarășie, s'ar putea împărți rolurile: să lase pe Germani să-i apere. Și aceasta a adus la desființarea armatei romane. Dar răspunsul trebuia să fie: dacă sântem tovarăși la apărare, de ce nu și în aceiași proporție la îndeplinirea funcțiilor Statului? Și, fiindcă Romanii nu mai îndeplineau funcțiunile militare, de aceia rolul Germanilor a fost mai mare: supt Honoriu și supt fratelul său Arcadiu în Apus și în Răsărit, era câte un Rufinus, ceea ce înseamnă, cu poreclă de războiu: „Roșcovanul“, un Stilicon, care-și păstrează numele germanic, un Oreste, un Odoacru.

Puterea Romei se resumă astfel în larga întrebuintare a tuturor acestor popoare, fiecare în rolul și cu funcțiunile mai potrivite cu dânsul, cu trecutul și posibilitățile sale.

IV.

Colaborările imperiale creștine

S'a putut trage o concluzie care este esențială pentru dezvoltarea ideilor pe care le aduc înaintea aici: anume că Imperiul Roman n'a fost o stăpânire impusă, n'a fost o exploatare voită de la început, ci a fost o colaborare, și oricine, în Imperiul Roman, a putut să aibă un rol și, îndeplinind rolul acesta, a ajutat să desvolte o anumită civilizație; că a fost o domnie a păcii, cerută de toată lumea, ca o izbăvire, și că Romanii n'au fost decât numai cei ce s'au presintat siliți, aproape împinși, ca să facă un lucru ce nu stătea nici în originile conștiinții lor, nici în condițiile din care ei au plecat.

Dar, dacă a fost așa, Roma n'a murit. Ceia ce se spune de obicei că Roma, la un anumit moment, a intrat în mâna unuia din grupurile germane, e numai o închipuire. De fapt, cum am spus, de multă vreme, Germanii, cari îndeplineau funcțiuni militare în Imperiul Roman, s'au întrebat dacă n'au dreptul să joace și un rol politic, și am citat nume de ale acelora cari au jucat un rol politic pe lângă Împărat, și peste Împărat. De aici nu este decât un pas ca Împăratul însuși să fie făcut de șefii militari cari îndeplinesc funcțiunile de căpetenie și cari, îndeplinind aceste funcțiuni de căpetenie, era natural să ceară și Statul către dânșii.

Este o regulă generală de civilizație: nicio clasă nu poate să păstreze un rol în Stat decât atâta vreme cât îndeplinește o funcțiune reală, cât cheltuiește o energie și o inteligență pentru Stat; orice clasă care crede că are drepturi fără să deie o muncă, și nu este vorba de munca strămoșilor, ci de a celor cari se gă-

sesc în acel moment, nu se poate sprijini pe un drept care dispare: i să cere să arăte cu ce legitimează acest drept prin munca nouă.

Că elementul roman ar fi fost corupt, e cu desăvârșire fals. Nici Germanii cari erau încă barbari, cu atât mai puțin aceia cari fuseseră atinși de civilizația romană nu puteau să cadă cu toată greutatea lor asupra unui element presupus decăzut. Între Romani și Germani erau fel de fel de deosebiri: nu de la o nație la altă nație, ci de la un grup la alt grup, de la un om la alt om, de la un om dintr'un anume moment la un alt om dintr'alt moment.

Șefii aceștia barbari s'au întrebat de ce n'ar face Împărați. Aceasta s'a întâmplat și la Bagdad și în Statul franc, merovingian, din viitoarea Franță, oriunde un element de cârmuire n'a mai fost la nivel și n'a mai putut funcționa, și, atunci, elementul acesta se păstrează numai de formă, pentru că este bine ca oamenii să nu fie zguduiți prin schimbarea fățișă. S'a păstrat deci Împăratul de formă, iar în dosul Împăratului de formă operă regele barbar, nu ca șef al unei națiuni, ci în calitate de căpitan al grupului care apăra Imperiul Roman în acel moment și se găsea în fruntea soldaților săi la Roma. Aceasta este cea ce se numește „căderea Romei“.

Ultimul Împărat roman a fost Romulus Augustus, — și se vede că era un sentiment național, căci altfel nu i s'ar fi pus numele acesta dublu, unindu-se al primului rege roman fabulos cu acela al lui Augustus; aceasta înseamnă că în societatea romană era un fel de sentiment de admirație a trecutului și dorința ca acest trecut să învie, dar, pentru că Împăratul era foarte tânăr, și, poate, puțin și în batjocură, i s'a zis Romulus Augustulus. Dar și el avea pe lângă dânsul un barbar ca tutor. Tatăl lui era Panonianul Oreste, cu tragic nume grecesc, din fabula elenică, el însuși putând fi de origine barbară, hunică.

Dar, odată ce barbarul panonian își putea scoate înaintea fiul, s'a putut gândi un barbar german, Odovacar sau Odoacer, care și-a romanisat astfel numele, adăugând și Flavius, că poate governa el însuși, pe numele său.

Odoacru a rămas însă rege *pentru ai săi*, dar Împăratul, — acesta este lucrul important și trebuie stabilit ca să se ajungă la colaborațiile viitoare, — care nu s'a desființat și nu se putea desființa, era la Constantinopol. După Teodosiu-cel-Mare, pentru motive de apărare, funcționau doi Împărați: unul la Roma veche și altul la Constantinopol, Roma cea nouă, după cum, de altfel, fuseseră odată, tot pentru apărare, și patru Împărați, — în tetrarhia lui Dioclețian —, însă Imperiul în el însuși nu se putea împărți: admitea toate colaborările șefilor barbari, toate schimbările de fapt, dar Imperiul Roman era unul și același.

Prin urmare, dacă nu mai era un reprezentant al Imperiului la Roma, aceasta înseamnă că toată puterea imperială se adună la Constantinopol. Și, de fapt, Odoacru, nefăcând un Împărat nou, s'a apucat și a trimes insigniile imperiale Împăratului din Răsărit, rămas acum unic: Zenon. Este un cas în istoria Românilor: al lui Petru Șchiopul, care, nemai putând îndeplini anumite îndatoriri față de Sultan, a pus toate semnele Domniei lui într'o ladă și le-a trimes la Constantinopol: nu putea să facă el un alt Domn, dar arăta în felul acesta că a părăsit semnele puterii pe care i-o dăduse Sultanul. Lumea se putea stăpâni și de la Roma și de la Constantinopol; ea va fi stăpânită deci de la Constantinopol, din moment ce la Roma nu mai funcționa o întrupare imperială.

Gestul lui Odoacru are o foarte mare importanță, pentru că el înseamnă că vechea colaborare a popoarelor pentru a păstra și desvolta civilizația se menține. Dacă Odoacru ar fi venit în fruntea unei întregi armate, pe când el nu era decât un auxiliar al Romei, dacă în urma lui ar fi fost o întreagă națiune în strămutare, atunci s'ar putea vorbi de o cucerire a Romei. Dar, așa, era numai dispariția la Roma a unui Împărat neserios.

Dar Imperiul Roman rămânea o colaborare omenească: oricine putea să vie să lucreze.

Și pe urmă, concepția a fost tot aceeași.

După anumite manuale, nu numai ale noastre, se

poate crede că Teodoric, regele Ostrogoților, a fost un suveran al Italiei, și, natural, într'o anumită concepție „național-socialistă“ din timpurile noastre, rolul lui Teodoric va fi ridicat foarte mult. Dar Teodoric, și după cucerirea Italiei contra lui Odoacru, e tot numai regele Ostrogoților săi, căci, în concepția evului mediu, fiecare om, de orice treaptă, duce cu sine, oriunde, statutul său. Deci orice Ostrogot rămâne tot așa, cu dreptul său, cu rostul său, cu șeful său, care e regele. Dar ce se întâmplă cu Romanii? Romanii rămân cu Împăratul lor, care este la Constantinopol, și cu legile lor, pe care nu le poate schimba nimeni. Teodoric nu poartă coroana imperială. Când vrea să-l măgulească cineva, îi spune *d o m i n u s*, titlu care se dă Împăratului, dar acest titlu nu și l-a luat el niciodată. Dacă însă Teodoric, în loc să vie la Roma, ar fi rămas în mijlocul Ostrogoților săi, în Peninsula Balcanică, la Siștov. — și, firește, și pe malul stâng, aici la noi, peste ai noștri —, și dacă ar fi vrut, și se găsea cineva să-l proclame Împărat, el putea să fie Împărat. Aici, dar nu în Italia, în mijlocul oștirii sale, ci în mijlocul membrilor romani înșiși ai Imperiului și prin voința lor.

Attila însuși, care a fost și funcționar roman, *magister militiae per Illyricum*, fusese doar, pe vremea lui, acum în urmă, mai mândru de calitatea de funcționar roman decât de aceia de rege hun, și, dacă el, în loc să năvălească în Galia și în Italia, ca să se întoarcă pentru a muri în Panonia, ar fi rămas în Orient, de ce nu s'ar fi făcut dintr'un *magister militiae* un Împărat? Doar el făcea parte din organismul roman.

Dar, în Italia, Teodoric este și rămâne omul Împăratului din Constantinopol. Pentru că el a înlocuit, prin războiu, pe Odoacru, nu numai prin puterea armelor, ci pentru că situația constituțională a lui Odoacru și situația constituțională a lui Teodoric erau cu totul deosebite.

Astăzi, în lumea întreagă, titlul de drept nu mai are nicio valoare; nu sânt ideile care fixează un rang.

Dar trebuie să ni închipuim societăți, cum sânt acestea din antichitate și din evul mediu, în care totul se ține și se schimbă pe baza dreptului, a ideii. Doar în evul mediu regele Franciei până pe la anul 900 sau 1000, dacă voia să meargă de la Paris la Orléans, trebuia să ia mai multe „pașapoarte”, căci sânt mai multe castele în cale, și stăpânitorii castelelor, ale căror domenii erau autonome, aveau puterea în mâna lor, și dacă vrea să între într'un oraș, trebuia să ceară voie și aceluia care atăpâna acolo. Veți zice: Regele Franciei stătea cu totul în fund. Nu, stătea sus ca drept, fiindcă el făcuse primele donații de pământ și putere, și, cum societățile erau guvernate de idei, el putea răsări oricând în fruntea Franciei.

Odoacru se închinase deci Împăratului de la Constantinopol și-i trimesese insigniile imperiale, el se declarase, prin urmare, supus al aceluia, dar pe el nu-l trimesese Împăratul. Iar, când, pe urmă Teodoric capătă mandatul, el are o mai grea putere cuprinsă în cuvântul *auctoritas*.

Teodoric a guvernat deci ca vicariu al Împăratului din Constantinopol, până la sfârșit. Fata lui, Amalasueta, și soțul ei, Teodat, se simțiau chiar așa de mult legați de Constantinopol, încât, atunci când Iustinian a vrut să ia Italia, anulând mandatul „vicarilor” ostrogoți, așa cum un proprietar care-și are vechilul pe moșie poate oricând veni să-și caute moșia singur, se gândiau că, fiindcă această cerere e legală, dreaptă, li s'ar putea da la Constantinopol o situație onorabilă de pensionari, cum au dat-o Francesii reginei Ranavaloa a Madagascariului.

È adevărat însă că, dacă poporul este supus ideilor, realitatea se impune de la o vreme. Dacă veniseră ostașii lui Iustinian, singurul Împărat, indiferent dacă stă la Constantinopol sau aiurea, aceasta era un lucru drept, și lumea romană trebuia să i se supună, dar, când soldații aceștia se vedeau a fi pe sama lui Belisariu, care-i adunase și-i plătia, și era evident că el nu întreabă pe nimeni, căci Împăratul rămâne absent, când ei se vădiau a fi Armeni, Sirieni, Goți, Vandali și chiar

Huni, Romanii din Italia se întrebau de ce liberatorii nu ştiau măcar limba latină. Pe de altă parte, regele got, urmaşul lui Teodoric, prinsese acolo rădăcini materiale; îl înţelegea lumea aceasta, în mijlocul căreia se născuse şi a cărei limbă o vorbea întocmai ca dânşii.

Tot aşa, la noi, fusese între Împărat şi Goţi o convenţie: Împăratului îi convenise, într'un moment, această convenţie, care prevedea apărarea prin Goţi a regiunilor dunărene, dar, cum am spus, Împăratul nu încheiase niciun tratat cu un „Stat“ got şi el nu se putea gândi că barbarii pot să întemeieze un Stat, singurul Stat fiind Roma. Dar dacă-i convenia Împăratului să se întoarcă înapoi pentru o stăpânire directă, o putea face. A făcut-o deci şi Constantin-cel-Mare, a făcut-o şi Iustinian, ridicând cetăţi pe malul stâng, cea ce înseamnă şi o raia, un întreg teritoriu de protectorat asupra întregii regiuni de pe malul stâng, până la Carpaţi, aşa că noi am avut pe Măria Sa Constantin-cel-Mare, pe Măria Sa Iustinian, aşa cum am avut pe Măria Sa Ştefan-cel-Mare, pe Măria Sa Caragea sau pe Măria Sa Calimah.

Când au venit însă barbarii în secolul al V-lea şi s'au aşezat în Galia şi Spania, îşi închipuie cineva o mulţime nesfârşită de norod de nu-i mai încăpea lumea. Tot ce poate fi mai fals. Erau un grup de oameni, cari stăteau toţi în acel lagăr al invaziei. Când au venit Bulgarii în Peninsula Balcanică, tot aşa rămaseră, un timp, într'un lagăr, dar în jurul lor erau Slavi, cari, de altfel, fuseseră înainte de aceasta Romani de limbă şi, mai înainte, ca şi la noi, Traci.

Barbarii au fost, deci, în Apus, un grup de oameni înarmaţi faţă de ceilalţi neînarmaţi şi, iarăşi, primiţi nu de frică, precum se crede, ci pentru că apărarea prin barbari li convenia.

Dar cine erau, de fapt, stăpâni acolo? Tot cei vechi. Ei aveau comerţul, ei aveau industria, ei aveau Biserica, şi, având toate acestea, trăiau în legea romană, ca *homines romani*, cea ce presupunea anumite avantagii, dar şi anumite îndatoriri faţă de noii „*homines franci*“, cari purtau războiul.

Deci civilizația a lor era. În provincia romană nu este o cucerire germană, ci absorbirea Germanilor de un mediu care este galo-roman la Nord de Pirinei și ibero-roman la Sud de munți. Atâta numai că a mai venit un asociat, dar, precum este asociatul care cere mai puțin decât dreptul său, poate fi și asociatul care pretinde mai mult.

Dar n'am spus încă un lucru, care trebuie explicat, lucru de mare importanță. Barbarii, când s'au așezat în Galia, au găsit o provincie gata făcută, și au intrat deci în forma pe care au găsit-o: așa precum, azi, Sovietele intră în forma românească a Moldovei.

Exact același lucru l-au făcut Francii. Au atacat pe Burgunzi, pe Visigoți și nu s'au putut astâmpăra până n'au ajuns la hotarele drepte ale Galiei: restabilindu-le supt paza lor așa cum fuseseră.

Dar, înainte de dâșii, Biserica nouă creștină, la care venim acuma, făcuse același lucru. Niciodată Isus nu s'a putut gândi să întemeieze o Biserică împărțită pe provincii și având sistemul de administrație corespunzător cu sistemul de administrație romană. Ar fi fost tot ce poate fi mai străin de concepția ideală, care era în voia întemeietorului creștinismului și a celor cari, pe urma lui, au desăvârșit Biserica. Totuși, ca orice lucru care nu este organizat, întrând într'o formă, Biserica o primește, neputându-se împotrivi tiraniei pe care o exercită forma odată creată.

Biserica s'a supus cristalisărilor romane.

Barbarii n'au făcut decât să adauge elemente noi la societatea de colaborație care era formată de mult și la care se adăogase și creștinismul.

Imperiul era deci pentru dâșii tot ce poate fi mai mare; ei știau că n'au Stat și se doriau ca Stat. Imperiul era însă binecuvântat de Biserică, și astfel stăpânirea barbară era și în numele lui Cesar de odinioară și în numele lui Dumnezeu din Cer. Și, atunci, barbarii nu se credeau într'adevăr întemeiați, acolo unde erau, până nu li dădea semnul de

recunoaştere Împăratul de la Constantinopol, singurul. Dacă era vorba de monedă, moneda era a Împăratului ; dacă se substituia un chip de rege barbar, aceeaşi rămânea greutatea, acelaşi felul de execuţie artistică.

A fi consulul Împăratului era pentru Clovis, regele Francilor, mai mult decât a fi rege al poporului său ; costumele trimese de Constantinopol sau copiate după ale ofiţerilor romani erau consacrarea regilor barbari.

De altfel, creştinismul însuşi a plecat pentru întărirea colaboraţiei romane de la un punct de predicăţie, de admirabilă predicăţie morală, care a fost imediat depăşită. Evident că în societatea romană nu era destulă iubire. Clasa de jos se simţia apăsată ; sus, era o cultură care nu putea pătrunde până în fund, ceea ce e, totdeauna, foarte periculos pentru o societate. Tăria Sovietelor de azi faţă de Europa aşa-zisă burgheză, chiar faţă de Germania şi de Italia, este că la bolşevici este o cultură cu totul inferioară, la care poate fi prins oricare om, pe când cultura ceastălaltă e mult superioară, dar pătrunde numai până la un strat, şi acolo se opreşte. Muncitorul, — ţăranul mai puţin —, este strâns legat de Statul sovietic, pe când muncitorul frances nu ţine atâta la Statul frances.

Causa pentru care în aparenţă Imperiul s'a prăbuşit, este că binefacerile lui nu se întindeau asupra tuturor : toată lumea de jos, de un caracter naţional amestecat, cerea participare la viaţa societăţii. A ajuns un cuvânt de departe, într'o împrejurare aşa de simplă, cum a fost predicăţia lui Isus, pentru ca lumea de jos să se ridice şi să recunoască în predicăţia creştină mijlocul de a răsări la lumină. E adevărat că Împăratul Caracalla hotărâse că orişice locuitor al Imperiului este cetăţean. Erau însă două feluri de cetăţeni : cetăţeni de titlu şi cetăţeni în realitate. Nu era în Imperiu, pe lângă o asociaţie a naţiunilor, şi una a claselor şi a categoriilor deosebite de avere şi de situaţie. S'a produs atunci o mare revoluţie de jos, care a răspândit pretutindeni creştinismul. Dar un creştinism de forma a doua,

cu totul deosebit de forma întâiu, înviat numai prin Sf. Francisc, care, pe la 1200, vorbea cu păsările din aier și chema pe lup ca să încheie cu dânsul un pact, spre a nu mai fi silit să sfâșie dobitoacele locuitorilor. Dar de la Isus la Sf. Francisc s'a substituit un alt creștinism: de legi, de canoane. Ce putea fi pe vremea predicăției noii doctrine ideja de canoane, cu tot ce cuprind ca îngustare a libertății? Ori un canon făcut la 300-400 să aibă valoare peste secole, când toate s'ar fi schimbat!

Noul creștinism a avut însă legi, a avut șefi ierarhici. Ce înseamnă aceasta? Că Imperiul, chiar în decadența sa, era așa de puternic, încât, dacă se ivia o mișcare revoluționară, cum era, la început, creștinismul, treceau abia câteva decenii și el o câștiga. Iar, pe de altă parte, elenismul era așa de viu, încât toată gândirea Părinților Bisericii este elenică. Și nu numai din Grecia, dar din Persia, din Siria, au intrat o mulțime de elemente în creștinism. Astfel creștinismul represintă, la un moment, o nouă formă de colaborație umană, cuprinzând într'o legătură nouă aproape toate popoarele de atunci.

Și aceasta a mers până la barbarii abisinieni, la Etiopienii pe cari i-au cucerit Italienii astăzi. Represintănd un fel de Stat clientelar pe vremea lui Iustinian, ei au creat o literatură și posedă monumente din acel trecut, cu o monedă de împrumut, până ce au ajuns de la moneda „Împăratului“ la talerul Mariei-Teresei.

Dar, odată creat creștinismul acesta de sintesă, era, natural ca el să refacă Imperiul. Nu la Constantinopol, unde continua să existe supt forma pe care ne-am deprins a o numi Imperiu bizantin, dar și în Apus. Astfel, Carol-cel-Mare, regele franc, ajunsese a fi Împărat roman al Bisericii. O nouă formă, în care intră și elementele de mai recentă origine, pentru că, în sintesa aceasta, în forma aceasta de colaborare, orice vine din nou e atras de forma cea veche, pe care, întrând, o îmbogățește.

La Franci era dinastia de cucerire a Merovingienilor. Intemeietorul ei, Clovis, alesese creștinismul așa

cum îl reprezintă și stăpânia Papa. Dar fiindcă acesta stătea în Roma, primia și păstra în el spiritul Împăratului. Este o viață a fiecărei regiuni: pământul pe care călcăm noi are o viață, și oricine se așează pe dânsul i se supune, înălțându-se sau scăzând. Deci spiritul vechiului Imperiu a trecut în șeful religios: nu dintr'odată, ci încetul cu încetul. Oamenii erau obișnuiți să se uite la Roma; oricine ar fi fost acolo, apărea ca un îndreptător și conducător: și puterea cea mai slabă dacă s'ar fi îmbrăcat în veșmintele imperiale, rămase goale. Pe de altă parte, populația din Roma, săracă, stăpânită de fel de fel de nobili din vecinătate, cari-i puteau tăia Papei limba și arde ochii, de și foarte relativ, era și ea în locul unde fusese sintesa cea mare a Imperiului. Și cel din urmă văcar din forul rămas pustiu se gândia că Împăratul trebuie să fie, că din refugiul lui abstract trebuie să se coboare în concret. Și Împăratul acesta cine poate să-l facă? De sigur, cu voia lui Hristos, al cărui reprezentant este pe pământ, ca urmaș al apostolului Petru, cei cari se găsesc în locul Împăratului roman.

Și, astfel, la o anume dată din secolul al VIII-lea Merovingienii fiind oboșiți, iar ajutătorii lor pe planul al doilea, neamul lui Pipin și al lui Carol Martel, la dispoziție, Papa a făcut o vizită în Galia, devenită Franța, și, înlăturându-se regele incapabil, a sfințit pe un Carolingian. Nu se observă însă de ajuns că sfințirea lui de către Papa nu însemna numai a face un rege al Francilor, ci a pregăti noua Împărăție în numele lui Hristos. Pentru moment Pipin cel sfințit astfel își zice numai: rege al Francilor, dar, mai târziu, cucerind, cu prestigiul Papei, Italia-de-Nord împotriva Longobarzilor și devenind astfel și regele Longobarzilor, lucrul început cu Pipin se va desăvârși cu Carol-cel-Mare. Deci de la început este făcută legătura între Papă și regele acesta nou, în vederea Imperiului care trebuie să fie.

Carol vine la Roma, care era o țintă de pelerinagiu permanentă; ca protector, el merge acolo, la biserica Sf. Petru. Odinioară, sfinții se considerau mai vii decât oamenii

de pe pământ: Petru trăiește și decide aici, precum, în Franța însăși, Merovingianul îngenunchiat, ca vasal umil, la mormântul Sf. Martin, ajunge miluitul acela care făcea din bolnavi, sănătoși și din învinși, învingători. Este un mozaic la Lateran, care înfățișează scena aceasta: de o parte Papa, de partea cealaltă, Carol; la mijloc, Mântuitorul. Și Hristos, în Biserica Sa, întinde steagul împărătesc lui Carol. Dar trebuie și mulțimea de afară; ca și la Constantinopol, nu poate fi cineva Împărat, dacă „poporul“ nu strigă: „Trăiască Împăratul nostru, totdeauna august“, *semper augustus*. Au strigat, și, din clipa aceea, prin ce dăduse Papa pe lângă ce aducea Carol, și prin aclamația lumii de afară, exista un Împărat. Nu al Francilor, ci al oricui: Împărat în numele Bisericii, ca să convertească pe păgâni, să îndrepte pe schismatici și a cărui stăpânire, de un caracter cu totul particular, se poate întinde până la capătul Europei.

Astfel, Carol-cel-Mare a fost, de fapt, și un „Domn“ al nostru, ca unul care s'a luptat cu Avarii, a căror autoritate se întindea până la linia Dunării-de-jos. Fiind el domn al tuturor, moneda lui are crucea. Reprezentant al Bisericii, binecuvântat de Papă, el are singur pe lume dreptul de a stăpâni orișunde.

Dar ce înseamnă acest Imperiu? El înseamnă întregirea, învierea sintesei de odinioară, cu adaosul a tot ce a mai putut aduce lumea cea nouă.

Ca rege al Francilor, Carol este tot ce a fost înainte. Imperiul este, peste aceasta, o misiune, un mijloc de a stabili pacea pe pământ și de pregătire a sufletelor spre lumea de după moarte. Nicăiri nu este o poruncă imperială a lui Carol-cel-Mare, bun gospodar acasă la el și căpetenie armată a „credincioșilor“ săi; nicăiri nu este sila lui Carol, nicăiri cea mai slabă idee de dominație națională din partea Francilor săi. El se îmbracă și roman și german, dar dă toate actele lui în limba latină, și se leagă de toată tradiția trecu'tui și astfel, ca și înaintașii merovingieni.

În zădar se încearcă astăzi a se sprijini anumite forme imperialiste pe amintirea lui Carol-cel-Mare. Carol-cel-Mare, din mormântul său de la Aachen pe Rin, deneagă oricui dreptul de a se îndrepta către dânsul. Împărat în numele lui Dumnezeu pentru așezarea păcii universale, el răspinge orice stăpânire imperială în numele puterii și pe temeiul războiului invingător.

V.

Colaborările medievale

S'au stabilit anumite elemente de viață împreună, de colaborare între popoare, care sânt așa de strâns legate între dânsele, încât nimic nu le poate desface.

Nenorocirea cea mare din timpurile noastre este că orice formațiune nu este durabilă: ajunge să se creeze un fel de a trăi laolaltă, și se întâmplă apoi, prin ambiția unui om sau pornirea de întindere, de cucerire, prin grija de spațiu vital a unui popor, ca tot ce fusese stabilit, de multe ori cu cea mai mare grijă, înainte, să se destrame dintr'un moment într'altul.

Se putuse crede că așa ceva va dura, și iată că, de-olată, tot ceia ce se întemeiase, măcar pentru foarte multă vreme, se dărâmă.

La cine se poate adresa cineva, când se crede nedreptățit de cine știe ce violență? Unde este autoritatea? Ea nu există. Dar avantajul evului mediu, pe care eu îl socot cam de la anul 500 înainte, este că atunci era o autoritate universală, și oricine avea înaintea cui să-și pledeze procesul. Pe când, acuma, acela înaintea căruia să se presinte cineva încrezător în dreptate, cu piesele procesului său nu există. Într'un moment Sfântul Scaun a avut o atitudine foarte frumoasă, și toată lumea a aprobat cuvintele, așa de curagioase, ale șefului Bisericii catolice. Se putea pune oarecare speranță în atitudinea aceasta, care se părea că nu va fi părăsită. Cu toate că Papa se găsește încunjurat de posesiunile regatului italian, ceia ce totuși exercită o influență asupra libertății de gândire și de acțiune a lui, el luase o atitudine mai presus de conflictele internaționale, de interesele învierșunate, care se ciocniau

aşa de nemilos şi de neiertător între dânsule. Dar de la o bucată de vreme atitudinea Papei s'a schimbat: nu se mai aude nimic de la Vatican, afară de o singură declaraţie, în ultimele zile, că, numai atunci când va fi să se hotărască noua situaţie a lumii, Sfântul Scaun ar dori să aibă un cuvânt, fiindcă este vorba şi de lucruri morale în momentul de faţă. Nu toată lumea este catolică, dar şeful Bisericii romane a fost respectat chiar de aceia cari nu sânt creştini de această nuanţă, ba chiar de aceia cari nu sânt creştini. Şi, astăzi, el nu mai are nimic de spus.

La cine altul să se adreseze lumea? S'a crezut că Italia însăşi nu va intra în luptă, şi ei i se va propune arbitragiul. Dar Italia a intrat şi ea în luptă; nu numai că interesele ei sânt în joc pentru felul cum se desfăşoară războiul, dar este frământată şi ea de pasiuni, ca orice beligerant, şi nu mai are autoritatea pe care o avea înainte.

De la Washington s'au spus cuvinte foarte frumoase, care au mângâiat omenirea, şi în care se vorbea de libertatea popoarelor, de libertatea societăţilor, de toată tradiţia în care am fost creşcuţi noi: chiar cei mai tineri încă aţi fost creşcuţi în tradiţia de libertate şi, prin urmare, orişicât vi s'ar predica alt crez, îl acceptaţi sau vă faceţi că-l acceptaţi, dar, în fond, sufletul vă este tot ce era înainte. Dar vedeţi că acolo, în America, este o alegere prezidenţială, şi ea cere d-lui Roosevelt, care era în fruntea acelei mişcări, anumite menajamente, întru cât, altfel, riscă să nu fie ales a treia oară. Deci el face anumite declaraţii într'alt sens, pentru ca, pe urmă, să spună că e tot cel vechiu, şi, dacă aceste cuvinte provoacă nemulţămiri interne, atunci din nou o declaraţie de oportunitate, ca să nu se piardă voturile. Şi, pe lângă aceasta, d. Roosevelt, care este ales numai în calitate de candidat al partidului său, trebuie să treacă prin alegerea însăşi, şi, numai dacă va ieşi de acolo, va fi Preşedinte al Statelor Unite, în Martie următor, iar, până atunci, se mai pot omorî câteva milioane de oameni. Nici aici o autoritate la care să se adreseze obişnuit naţiunile.

Darse va zice: opinia publică... Zădărnicia opiniei

publice s'a invederat în timpurile acestea din urmă. Ce schimbări la față nu s'au produs la oamenii cari sânt conducătorii chemați ai opiniei publice? Într'o zi sânt de o părere, într'altă zi de o alta. Franța, democrată și parlamentară, pe baza tradițiilor de la 1789, pe care nu voiă să le părăsească, și-a făcut un regim totalitar și are acum neplăcerea să audă și de la Berlin și de la Roma răspunsul, de care vorbiam și altă dată: „Bine, aceasta vă privește pe dv., Francesii, dar ciocărtirea hotarelor va continua, de și ați săvârșit actul care pe noi nu ne satisface, căci nici nu putem crede în sinceritatea lui“.

Nu se găsește o mare Putere, care să fie imparțială și care, într'un anumit ceas să plece cumpăna. Nimeni nu se găsește să aibă acest rol: nicio persoană, nicio instituție, niciun Stat.

Doar n'o să recurgem la Tribunalul de la Haga sau la Societatea Națiunilor de la Geneva, care au terminat în cel mai desăvârșit ridicul; toate încercările de a crea un fel de Curte internațională pentru a împiedeca toate conflictele, sau a le judeca, n'au reușit. Și, cum cei de la Geneva spuneau: „intervenim numai când este un războiu“, de patru ani Japonesi au omorât 1.600.000 de Chinesi și totuși stăruie în declarația că nu sânt în războiu cu dânșii.

Am spus că în evul mediu era cu totul altfel, căci exista ceva mai presus de deosebirea între State, de deosebirea între națiuni. De altfel, Stat și națiune atunci însemnau așa de puțin. Doar în secolul al X-lea, într'o cronică în limba latină a lui Richerius, Richier, se înseamnă deosebirea din punct de vedere național între cei de pe malul drept al Rinului și cei de pe malul stâng. Apoi, tăcere.

Când e vorba să se găsească iarăși așa ceva, trebuie să se caute foarte târziu. Astfel, se invocă faptul că, în timpul cruciatelor, de oare ce în armatele Crucii, care mergeau să libereze locurile unde suferise Mântuitorul, locuri care intraseră întâiu în mâna Arabilor și apoi în a Turcilor, cari stăpâneau acolo, se aflau oameni din mai multe națiuni, ele au înțeles ce le deosebește:

înainte Francesul trăia în Franța, Germanul în Germania, Italianul în Italia; fiecare nu-și dădea samă că mai este și altă nație, care vorbește altă limbă, care-și are alte tradiții și în care se formează altă conștiință, dar, acum, s'au găsit unii lângă alții și nu s'au înțeles totdeauna: s'au certat une ori, nu numai pentru stăpânire, ci și pentru onoarea steagului, și din această colaborare a ieșit deosebirea între națiuni. Ori, peste încă un veac, când regele Franciei Ludovic al IX-lea, Sfântul Ludovic, a făcut prima cruciată în Asia, — a doua în Egipt, unde a și murit —, biograful lui pios, Joinville, care a alcătuit din lupta lui Ludovic o viață de sfânt, vorbește de „dulcea Franță”.

Atâta mărturie, la o așa de mare distanță, pentru manifestarea unui sentiment național care se poate asemăna cu sentimentul nostru.

Acum în urmă, a apărut în *Revue Historique* un articol despre vechimea cuvântului „patria” în latină, în franțuzește „patrie”, și se vede că, foarte multă vreme, ele n'au nimic național și nu înseamnă altceva decât „țară”, „pays”, în sensul material al cuvântului, cum se vede și din procesul Ioanei d'Arc, desrobitoria Franciei, nu de supt stăpânirea englesă, ci de supt invasia trupelor engleze.

Iată, prin urmare, că națiunile nu erau deosebite așa cum sânt azi: în Războiul de o sută de ani nu e vorba de Francesi și de Englesi, ci de lupta pentru Coroana Nu Franciei între doi coborători ai lui Filip-cel-Frumos. erau între cele două neamuri interese opuse, sentimente de ură. Dar peste națiuni, atâtea câte erau, câte putem să le admitem că ființau, se întindea o concepție mult mai înaltă și o formă care le cuprindea pe toate. Și, natural, noțiunea mai înaltă îngăduia fiecăruia să se manifeste liber, iar, în ce privește formele de stăpânire, erau tribunale la care putea să recurgă cineva, invocând înseși principiile pe baza cărora fuseseră stabilite aceste autorități supreme ale evului mediu.

Întăiu, în tot acest ev mediu, pe care-l putem duce până pe la 1300, când încep principiile de drept roman, al căror rol, în ce privește colaborarea, se va arăta la

sfârșitul acestei lecții, oamenii din Apus și cei din Răsărit se simt legați între dânșii în numele lui Hristos.

Ca să începem cu ceia ce se numește Împărăția de Răsărit, sau, mai bine: Împărăția din Răsărit, căreia i se zice: bizantină, dar aceasta n'are nicio importanță, căci e o singură Împărăție romană până la sfârșit, în Împărăția aceasta, ortodoxia este legătura cea mare: cine este ortodox face parte din aceeași lume.

A fi ortodox, aceasta înseamnă a fi supt scutul Imperiului. Căci Imperiul Roman de Orient cuprinde trei elemente, care arată și ele necesitatea colaborării umane pentru sintese: Imperiul este roman. Poate să vorbească grecește, n'are a face; dacă Bulgarii ar fi cucerit Constantinopolul, ar fi putut vorbi și scrie slavonește, pentru că părăsiseră limba lor turaniană și se slaviseră, cum s'ar fi grecisat la Constantinopol, dar Imperiul era tot acela; dacă un grup de Turci ar fi cucerit Constantinopolul, — și nu puteau să rămână acolo, dacă nu se făceau creștini, — s'ar fi vorbit între altele limba lor asiatică, dar Imperiul rămânea tot Imperiul Roman: cuvântul de „Roma“ a trecut și la Arabi și la Turci, ca „Rum“, pentru Asia Mică, iar Peninsula Balcanică este Rumelia, — tot „Rum“ pentru „Roma“, plus „ili“ „provincie“, „domeniu“.

În ce privește cultura, e cultura elenică prefăcută, fără zeii de odinioară, fără credințele definitiv „părăsite“, dar totuși în legătură cu toată strălucita tradiție intelectuală și literară a antichității. Imperiul este, însă, în același timp și Monarhie orientală: Constantin-cel-Mare a intrat din nou, și încă mai adânc, în concepția aceasta a Monarhiei orientale, care pleacă tocmai din fund, din Egipt și Haldeia. Aceste trei elemente au făcut Imperiul cel nou, formă de colaborare între idei, cu elementele umane care depind de ele.

Supt Imperiul acesta poate trăi orișicine orișicum.

Azi, supt protectorat sau supt ocupație nu se poate trăi ca în trecut, dar în Imperiul bizantin, care era pentru toată lumea, fiecare făcea tot ce făcuse. Atât că trebuia să se răspundă Imperiului anumite plăși în bani, sau, dacă nu erau bani, în produse, să se dea un anume

concurș militar, care nu era prea important, fiindcă Imperiul avea armata sa permanentă și nu se adresa la cetățeni.

Orașele aveau privilegii și se bucurau de oarecare autonomie, ba încă autonomia aceasta, une ori, era extraordinar de întinsă. Dau un cas, ca să se vadă deosebirea între traiul de acum, când se vorbește de libertate, și libertatea de odinioară, în locul căreia vedem prea ușor o tiranie. Pe vremea Împăratului Mauriciu, care este unul dintre urmașii lui Iustinian, s'au făcut o expediție pe malul drept al Dunării. Acolo erau o mulțime de orașe, care duceau încă viața romană de odinioară: la Siștov-Novae, la cetatea Sfântului Alexandru și așa mai departe, unde toată viața romană se păstrase. Când a venit armata și a vrut să între înăuntru, răspunsul, pe care îl știm de la un oras, dar de sigur el s'a dat de toate orașele pe această linie, a fost refușul. Căci orașele acestea puteau să se apere singure. În alt rând, prin secolul al IV-lea, în Mesopotamia era vorba ca o cetate să fie cedată Perșilor; locuitorii au protestat: „dacă aveți cu ce să ne apărați, vă mulțămim; dacă nu, lăsați-ne să ne apărăm noi singuri“.

Revenind la cazul de supt Mauriciu, refușul acela a fost absolut: „Nu vă dăm voie să intrați în oraș“. „Dar aceasta înseamnă răscoală împotriva Împăratului“. „Nu, noi aclamăm pe împăratul Mauriciu: Mulți ani Împăratului Mauriciu! Strigăm așa de tare, de să auziți și voi din lagăre. Vă trebuiesc provisiile, vă dăm; dar în oraș nu intrați!“ „Dar dacă dacă totuși vom voi să intrăm?“ Știți care a fost răspunsul? „În cazul acesta, sunăm clopotele, și atunci se adună toată lumea; ne batem.“

Aceasta era situația în Imperiul bizantin.

Dar erau și regiuni de țărani. Țăranii aceștia trăiau ca în vremea veche, fără nicio deosebire. Ei se bucurau de anume privilegii, de care nu s'au gândit să se atingă Împărații bizantini. Erau Români în Peninsula Balcanică, și Români aceștia și-au păstrat astfel situația deosebită până la sfârșitul evului mediu, și chiar mai departe, supt Turci.

Răscoala Românilor din Tesalia, pentru că nu erau

ciobani în Balcani cari să se răscoale, dar ciobani în Tesalia erau pe la 1200, e datorită faptului că, într'un moment Împăratul bizantin, care avea nevoie de subsidii pentru căsătoria sa, pe care voia s'o facă deosebit de strălucită, a cerut de la șefi, celnicii, să se dea sume care nu erau legate de obicei. Dar oamenii erau așa de legați de obicei, încât, dacă li s'ar fi dat să aleagă între o sarcină mai grea, care era după tradiție, și alta mai ușoară, care să nu fie după tradiție, ar fi răspuns că preferă orice ieșirii din datină, care dacă e atacată azi, fie și ca să se dea o situație mai bună, poate fi atacată mâni, pentru o situație mai rea. Un funcționar bizantin a pălmuit pe unul dintre acești celnici, și la oamenii aceștia, cari trăiau în libertate, o astfel de ofensă nu se putea ierta.

S'au supărat toți pentru această palmă, și de aici a ieșit răscoala lui Petru, Asan și Ioniță. De la un timp, ei au rupt-o cu Bizanțul. Și, iarăși, se spune, în concepția națională, care este cu totul greșită în această privință, că s'au ridicat Românii împotriva Grecilor. Nu, erau ortodocși și unii și alții, și un ortodox nu se putea ridica împotriva altui ortodox, fiindcă erau fiii aceleiași Biserici. Când s'au simțit mai tari, ei au devenit Imperiali, dar ca servitori ai Imperiului, în locul Grecilor, cari s'au arătat incapabili. Și dacă ar fi ajuns Ioniță să fie Împărat la Constantinopol, el ar fi guvernat de acolo, vorbind bulgărește sau românește cum credea el, dar Imperiul ar fi rămas în formele sale.

Iată ce înseamnă Imperiul: este o națiune, rămâne; este o autonomie, se respectă; este o viață țărănească, își păstrează libertatea. Avem astfel o formă ideală de colaborare omenească: fiecare poate aduce partea sa, fără pagube, fără jigniri, fără niciun fel de ideal separat, care nu există până atunci.

În ce privește pe cei din afară, cari nu erau creștini ortodocși, Apuseanul era privit de ortodoxie ca un disident religios, iar, politic, ca un rebel și usurpator. Imperiul din Răsărit n'a recunoscut niciodată Imperiul cel nou din Apus. Carol cel-Mare a fost pentru Bizantini un „antart“, un răsculat. Nu putea să fie

decât o singură ordine: Împăratul era la Constantinopole, și de acolo stăpânia, teoretic, toată lumea.

È foarte interesant de văzut cum tratau Bizantinii pe solii din Apus: odată a fost la Constantinopol un episcop de Cremona, Liutprand, trimis în numele lui Otto I-ii și Otto al II-lea, Împărați, cari nu voiau nimic mai mult decât să fie recunoscuți de Bizanț. Otto al II-lea credea că a și găsit mijlocul, ca unul care luase în căsătorie, nu o fată de Împărat bizantin, ci numai o rudă: Teofanò, care și-a crescut fiul bizantin, după tot ceremonialul Orientului.

Dar Liutprand a fost destul de rău tratat la Constantinopol. „De ce ați ocupat Italia?” — „Noi sântem Romani”, spune represintantul celor doi Ottoni. — „Nu, d-voastră sânteți Longobarzi”, — fiindcă Longobarzii ocupaseră Nordul Italiei, „Nu, sânteți Langibardi, țara d-voastră este Langibardia; să ni dați înapoi Italia noastră, adevărat mai ales Italia-de-Sud și Sicilia”. Un fel de revisionism bizantin, care cerea să se treacă peste usurpări trecătoare.

Rău hrănit, rău așezat într'o biată locuință care nu putea să-l satisfacă, Liutprand, la masă, s'a trezit pus după represintantul Țarului Bulgarilor.

Bulgarii se așezaseră în Peninsula Balcanică și prădaseră grozav pe vremea lui Crum, dar Imperiul bizantin li-a oferit o federație, dându-li cutare teritoriu, pentru a păzi granița. Une ori Bulgarii nu se țineau de cuvânt. Bizantinii protestau, și se iscau certuri și lupte. Dar Bulgarii au găsit mijlocul de a intra în colaborația legitimă cu Imperiul: s'au botezat. Atâta ajungea, botezul, pentru ca tot ce a fost în urmă să dispară. În sinul ortodoxiei popoarele stăteau pe același nivel, oricare ar fi fost originea lor, peste trecutul acela de lupte, de vărsări de sânge, de masacre. Unul din stăpânitorii aceștia bulgari, cari înainte erau intitulăți „chirios” de cei de la Constantinopol, Simion, crescut aici și ros de ambiții înalte, a pornit războiul cu Bizanțul, pe la 970. El a asediat Constantinopolul. Pentru ce? Se zice: pentru ca națiunea bulgărească să se așeze acolo și să înlocuiască națiunea grecească. Nici vorbă nu poate fi de așa ceva. Simion vrea să între în Con-

stantinopol, dar ca să fie Împărat întocmai așa cum erau Împărații din vremea aceea: într'o formă oarecare, să fie socotit ca Împărat legitim. Și ar fi fost „Împărat al Romanilor“, adăugându-se și Bulgarii pe alături, ca o satisfacție pentru oastea care ar fi câștigat biruința. Nu putea să fie în Constantinopol altceva decât „Împărat al Romanilor“, basileus ton Romaion. Ba țăranul grec, dacă-l întreabă cineva astăzi ce este, și n'a mers la vre-o școală, răspunde că e Romaios nu Elin. „Elin“ însemna în evul mediu: păgân, legătura cu legea elenică. Și, dacă-l întrebi care este limba pe care o vorbește, spune: romaică, „românește“, cum am zice noi.

Constantinopolul a resistat. Cum Simion n'a putut intra înăuntru, a recurs la o viclenie. Patriarhul lui i-a făcut slujba ca pentru Împărat, dar în afară de ziduri, și el s'a întors măcar cu satisfacția că era sfințit, Constantinopolul rămânând tot supt stăpânirea vechiului Împărat bizantin, cu toate rosturile pe care le avuse până atunci.

Mai târziu s'a căutat o legătură între Bulgari și Bizanț, care avea o mulțime de mijloace pentru a câștiga pe oameni. S'a găsit aceasta: la Constantinopol era Împăratul, dar une ori Împăratul nu putea governa și, atunci, cineva, un general capabil, se așeza lângă Împărat, fără a-l detrona. El putea să fie numai Cesar, fiindcă s'a introdus și demnitatea de Cesar, pe lângă cea de basileus, imperator: dar, în unele cazuri, tuturul se intitula „basileopator“, „tatăl Împăratului“. Așa, de exemplu, Constantin Porfirogenetul a fost, cât era copil și tânăr, în felul acesta dominat de cineva care-și atribuia asupra lui autoritatea paternă. Și, atunci, cutare Împărat bulgăresc, care-și zice Țar, după Cesar de odinioară, nu după basileus, a fost acceptat teoretic de Împăratul din Bizanț, așa încât Împăratul din Bizanț era tatăl Țarului, care stătea la Târnova, iar acesta era fiul. Ca să fie mai legat, se întrebuițase același sistem ca și la căsătoria principesei Teofanò cu Otto din Apus, adevărat se dăduse o princesă de soție. Din momentul acela el făcea parte din legitimitatea bizantină.

Astfel, când venise Liutprand, căruia i se scoteau ochii că este „Langibard“, nu „Roman“, el avea înaintea lui pe reprezentantul Țarului bulgăresc. S'a indignat, însă i s'a răspuns că înainte trebuie să treacă solul sofului princesei Maria, care este fiul sufletesc al Împăratului.

Dar veți zice: când a ieșit Islamul, când a fost lupta lungă între Turci și Bizantini, aceasta însemna războiu, în sensul războiului de acum? Dar religia aceasta a Islamului nu este ruptă cu totul din creștinism: Islamul are și lucruri naive; articole din Coran pleacă și de la Vechiul și de la Noul Testament: Isus este prooroc, și Maica Domnului e venerată. Coranul, care este cartea nouă, se așază alături de Biblie, cartea veche. Islamul este oarecum continuatorul religiei creștine. Mohammed nu e cel d'întâiu prooroc, ci cel mai nou dintre prooroci. Dar, de altminteri, pe lângă Arabii din Arabia, Sirienii din Siria, locuitorii din Asia Mică au rămas. Dacă au venit Arabii în Siria, ei au primit toată cultura siriană; dacă au venit în Asia Mică, au primit o mare parte din cultura grecească. Islamul e astfel o sintesă. Luptătorii cari căutau să iea Constantinopolul de la Bizantini pe corăbiile lor, aceștia nu erau Arabi. Cum se poate închipui că nepotul de fiu al unui conducător de cămile, al unui mâncător de lăcuste sau de smochine să fi devenit un marinar? Supt forma această mahometană, nu este decât tot Sirianul și tot locuitorul din Asia Mică, numai cât jucând în istorie alt rol.

Se vorbește de ura grozavă între cele două religii; aceasta n'a existat; ele puteau să steie alături foarte bine. Creștinii și musulmanii puteau trăi în bune legături: în timpul cruciatelor, baroni și seniori aveau legături de respect reciproc și de încredere, în care se amestecă une ori dușia; de atâtea ori au fost prinți musulmani foarte bine primiți la Constantinople; la sfârșitul Imperiului bizantin, Împăratul Ioan Cantacuzino, Împăratul Ioan Paleologul sau Împăratul din Trapezunt își măritau fetele cu prinți musulmani, și principesa măritată într'o familie musulmană rămânea creștină ca și înainte. Este un cas caracteristic în

secolul al XV-lea: era la Constantinopol o femeie cu foarte mare influență, văduva cuceritorului Mohammed al II-lea, care luase cetatea împărătească: o Sârboaică, ce iscălia în slavonește, intitulându-se, — nici vorbă de Sultan, — „Împărăteasă“ și „văduvă de Împărat“. Soția lui Murad al II-lea era foarte respectată de fiul și urmașul lui Murad, Mohammed. Creștină bună, ea făcea donații la mănăstiri.

Acei cari predică astăzi ura și pretind că ura, îmbrăcată în sacrul războiu, e forma obișnuită de legături între State, nații și religii primesc desmințirea cea mai formală din partea posibilității, dovedite, de a sta împreună a oamenilor aparținând la religiile cele mai deosebite.

De sigur că dorința Bizantinilor era să dispară Islamul și să redevie ce fuseseră mai înainte cei din Siria și din Asia Mică, cari trecuseră la Islam, dar, cu toate acestea, erau destul de largi ca să admită că poate să fie și altă lege alături, și cu legea aceasta trebuiau să caute anumite legături de pace, care au fost foarte multă vreme statornice.

Dar a fost un moment când, la Bizanț, începând cu secolul al VIII-lea și mergând până departe în al IX-lea, s'a produs o mișcare împotriva icoanelor. Icoanele au fost sfărâmate pretutindeni, vechea artă a fost înlocuită cu una de origine clasică, de caracter naturalist și profan. Călugării au fost persecutați, fiind siliți să se însoare cu călugărițe, și reformatorii și-au bătut joc de dâșii în toate felurile. Aceasta se chiamă iconoclastism, „sfărâmarea icoanelor“.

Iconoclastismul pleacă de la mai multe motive, dar mai cu samă de la unul economic și social. Biserica avea posesiuni foarte întinse, cu mulți oameni atârănând de dânsa, și Împăratul s'a simțit scăzut și îngustat. Dar prestigiul Bisericii se răzima pe icoanele făcătoare de minuni; ele, dar și celelalte icoane, au trecut în opera de distrugere. E ceva analog cu secularizarea, pe vremea lui Cuza-Vodă, a averii de pământ a călugărilor de la Locurile Sfinte.

Dar mai e un motiv. De la o vreme, ortodoxia aceasta, plină de sfinți și de icoane, a văzut că Islamul dă altă

vigoare popoarelor, că acel care crede în Islam este mai dârz decât cel legat de ortodoxie; și, atunci, Bizantinii și-au zis: „să imităm Islamul“, adică „să înălăturăm icoanele, să nu ne mai închinăm atâta la sfinți, revenind către un monoteism tot așa de simplu cum fusese creștinismul la început“. A fost deci o întregă perioadă când ortodoxia s'a islamisat întru câțva, în credința că prin aceasta capătă puteri mai mari decât înainte.

În Apus, acuma, s'a văzut rolul lui Carol-cel-Mare, pe care l-au păstrat toți urmașii lui. Imperiul nu este german, nici roman; este roman ca titlu, german ca sprijin, dar Imperiul este universal și etern. Imperiul acesta n'are și nu poate avea „dușmani“. Francii, ca popor, pot să aibă dușmani: pe Burgunzi, pe Visigoți, dar Imperiul nu poate să facă asemenea deosebiri. El poate să combată numai, momentan, pe acela care nu este creștin. Datoria lui este ca, de voie bună sau cu sila, să aducă pe toată lumea la creștinism și anume la creștinismul pe care-l presida Papa. De aceia, războaiele lui Carol-cel-Mare, din care se face o epocă de naționalism german, pe când el a luptat contra Germanilor celor mai puri, Saxonii, omorînd mii dintre dânșii, până când șeful lor a consimțit să se lase botezat supt sabia învingătorului, cum a luptat și contra Avarilor, înaintașii Ungurilor în Panonia. Cu ură, veți zice? Da, cu ură, până în momentul când fie și un Avar întindea mâna și cerea apa botezului; din momentul când a cerut apa botezului, nu mai există niciun fel de deosebire. Toate națiunile, prin botez, pot să colaboreze, căci sânt „fii lui Dumnezeu“: de-asupra tuturor, acoperind pe cei cari s'au convertit, dar cu puțința de a întinde bolta aceasta și de-asupra celorlalți, este „Biserica lui Hristos“. Toți formează această e c c l e s i a C h r i s t i, și nu poate avea dreptul la viață și participare la anume formă de civilizație decât cine face parte din „Biserica lui Hristos“.

Dar „Biserica lui Hristos“ aleargă ca să prindă pe ceilalți. Până și târziu, după încheierea evului mediu, în secolul al XV-lea, după ce un prinț portughez,

care făcea pelerinagiul la Ierusalim, luase parte la luptele Împăratului-rege Sigismund și ale lui Dan al II-lea, pe la Câmpulungul muntean, contra Turcilor, descoperirile portugheze, ale lui Bartolomeu Diaz, ale lui Vasco da Gama, toate cuceririle acestea făcute supt ocrotirea prințului dom Enrique, care privia din turnul său marea fără de capăt, nu sânt făcute pentru motive economice sau naționale. Ci oamenii aceștia își ziceau că sânt atâtea milioane de păgâni, și nu puteau să steie liniștiți când știau că atâția nu cunosc adevărul. Prin urmare înfruntau primejdiile mărilor, cu legendele grozave: că de la o bucată de vreme merge corabia în sus și apoi în jos, sau că sânt niște monștri teribili, cari mănâncă pe toți cei ce sânt în corabie, dar știu că la capăt pot fi acele milioane de oameni care, botezându-se, pot merge și ei în Raiu.

Dar Biserica aceasta are în frunte pe Papa, care e drept că, un timp, a mers și el călare ca ostașii și a dus un alt fel de viață, așa încât a trebuit să se reformeze viața Romei în ce privește morala. Dar Papa trebuie să stea acolo la Roma și puterea lui vine de pe solul acesta sacru unde se găsește și unde a făcut el un Împărat pentru că trebuie să fie cineva care să meargă după necredincioși cu sabia într'o mână și cu căldărușa botezului în alta. Împăratul este prin urmare și el o necesitate; el e una din cele două forme în care se intrupează moștenirea Mântuitorului, prin misiunea Sfântului Petru.

A intervenit însă, de la o bucată de vreme, o dușmănie între Papă și Împărat. Împăratul nu putea să râvnească a fi Papă, dar Papa, încurajat de simpatia tuturor popoarelor, și-a zis: de ce să păstreze lângă el și, ca putere, de-asupra lui pe acest vicariu al lui Hristos care este Împăratul, atunci când poate să joace însuși rolul acesta? E vremea lui Inocențiu al III-lea și a lui Grigore al IX-lea, și lupta lor va fi dusă, cu Împăratul Henric al IV-lea, cu Frederic al II-lea, din noua dinastie a Hohenstaufenilor, până se va distruge acest „cuib de năpârci”. Și într'adevăr Grigore nu s'a lăsat până atunci: un nepot al lui Frederic al II-lea a fost decapitat de noul stăpânitor al Italiei, pe care-l adu-

sese Papa, Carol de Anjou ; un fiu, Manfred, a trăit în chinuri de închisoare ultimele clipe ale vieții sale.

Dar aceasta sânt lucruri trecătoare ; ceia ce rămâne e tot „Biserica lui Hristos“, represintată de Papă și de Împărat : teoretic totdeauna, practic, firește, când se înțelegeau ; dar niciun Împărat nu putea să declare că renunță la supremația și perenitatea Imperiului. Și tot ce se află, stă în Imperiul ocrotit de dânsul, tot așa cum Hristos binecuvintează de o potrivă pe toți cei cari trebuie să fie frați întru dânsul și între dânșii.

Acum, în evul mediu existau și regi. Regii aceștia, la început, nu erau decât doritori de a fi Împărați ; neputând să ajungă acolo, s'a creat regalitatea aceasta. Dar nu era rege, cât de mândru, care să poată lua hotărîrea de a se despărți de Biserică : Biserica îl excomunica, și el rămânea izolat ; niciunul dintre regi nu se gândia să tăgăduiască legitimitatea Împăratului. Rege poate fi cine a fost ales de „credincioșii“ săi și, după el, moștenitorii, potrivit cu exemplul din Biblie, care e cartea supremă a vremii : regele poate să fie stăpân acasă la dânsul, dar Împăratul rămâne la apogeul său. Recursul suprem se făcea la aceste două autorități : Papa și Împăratul. Așa fusese la 800 și tot așa era și la 1300.

Și trebuie să mai adaug însă un lucru : nicio dată e vul mediu, în contra unei păreri în general primite, nu s'a despărțit de cultura antică. Interpreții găseau mijlocul de a explica în sens creștin și pe Virgiliu și pe alți scriitori ai antichității adevărată ei să fi avut instinctul creștin, fără cunoștința deplină a adevărului ; ei intrau, astfel, prin tot felul de combinații, în această comunitate creștină, mai veche decât predicarea lui Isus, care ar fi fost oarecum în pregătire prin societatea păgână, în instinctul ei de viitor.

Dar, pe de altă parte, evul mediu nu s'a smuls niciodată din dreptul roman, și chiar când s'a ținut numai de canoanele Bisericii, ele nu sânt decât copia legilor romane. Dar erau anumite părți din Europa apuseană în care dreptul roman nici n'a murit : n'a murit în Sicilia, n'a murit în Italia-dn-Sud, stăpâ-

nite direct de Bizanț. Nu erau atunci Universitățile din vremurile noastre, ci școli înalte de teologie, care numai explicau credința. Și Universitățile, de alminteri, au și ele un rost de colaborare. Noi avem, în momentul de față, Universități naționale, în care nu vine, de obicei, lume din altă țară, și pentru că se predică o doctrină pe care nu oricine o poate primi: nu vine totalitarul la Universitățile democratice, după cum nu vine democratul la Universitatea din Berlin, dar la Paris, la Upsala, în Suedia veniau oameni de toate națiunile, și erau colegii anume în care se întâlneau membrii fiecărij din ele. Ele se înfrățiau în urmărirea aceluiași adevăr teologic, urmărind gândurile lui Platon și ale lui Aristotel.

Dar, afară de Universități, erau școlile practice de drept roman, dreptul lui Iustinian. Școala de la Bologna, din Italia, a fost, multă vreme, centrul studiilor privitoare la dreptul roman. Dar din dreptul roman ieșea părerea că un monarh este într'adevăr un monarh, că el guvernează direct și, guvernând direct, pe baza tradiției Romei celei vechi, are dreptul de a răspândi în orice moment și în orice direcție edictele sale.

Societatea romană nu este însă una în care orice om atârnă de altă putere numai pentru că a căpătat pământ, prin înaintașii săi, de la acela. Nu mai e piramida medievală, în vârf cu primul deținător de pământ, urmând apoi alții și alții, până la mulțimea care stă jos, toți fiind legați prin credința personală, prin omagiu, prin actele acestea personale, care simbolizează mulțămirea pentru căpătarea pământului.

Iată cum învie ideia romană, care nici ea nu admite o împărțire fie și în bucăți care sânt separate prin dușmănia continuă. Dar nu se poate lua dintr'o teorie bucata care convine și să se lase la o parte cealaltă, care nu convine. Teoria se primește întreagă, și ea este mai puternică decât cel ce o acceptă. Nu se putea lua deci din dreptul roman ceia ce servia interesele regalității. Dreptul roman, ca putere supremă, a înviat întreg, pentru a înlocui, cu poruncile lui, ceia ce până atunci era cuprins în poruncile Bise-

ricii, ale „eclesiei“ lui Hristos. În locul ei, ca legătură între neamuri, este legătura aceasta vie a dreptului roman, peste națiuni, restabilind acea unitate umană, de care a se atinge cineva cu sabia înseamnă a face o crimă și față de sine însuși.

VI.

Reprivire asupra evului mediu. — Stabilirea Monarhiilor teritoriale

Această necesitate de colaborare a oamenilor a întâmpinat la începutul epocii moderne, prin urmare în secolul al XV-lea, o mare greutate în fapt. S'ar fi părut că nu poate fi rezolvată criza: că de acum oamenii vor trăi împărțiți în Statele acestea în care se formează, nu numai o conștiință națională, dar o pasiune puternică și oarbă; monarhiile au tot interesul să stea fiecare acasă la dânsul, afară de cazul când vreau să năvălească asupra teritoriului vecin și să ia ce se poate lua, cam așa cum se face și acum, ca în cazul reîntrării Ungurilor în Maramurăș, unde mai sânt, afară de particica românească, numai Ruteni și Evrei, și, tot așa, în anumite părți din Slovacia, unde s'a trecut peste principiul național. Deci, în secolele XV, XVI și XVII, regii Franciei, regii Spaniei nu se întrebau ce nație și ce drept este dincolo de hotarele lor: puteau să prindă ceva, îl cotropiau. Dar se va vedea că lucrul acesta nu era așa de grav ca acum: era numai luarea în stăpânire a teritoriului.

Dar, oricum, s'a simțit nevoia unei soluții. Atât de mult este nevoie de colaborarea umană, încât, biruindu-se toate piedecile, s'a ajuns la reluarea legăturilor supt toate formele.

Dar, înainte de a se arăta ce a stat în calea acestor egoiști și lacomi, cerând totul de la supușii lor, fără a finca în samă nimic, căci ordinul regelui se execută, punga regelui se umple, iar ce se petrece cu nația însăși n'are niciun fel de interes, căci ei ca atare nu i

se recunoaște niciun drept, e folositor să ne mai întoarcem puțin asupra evului mediu, pentru a semnala acolo câteva elemente, puternice și foarte importante, care arată și ele cum odinioară oamenii se puteau înțelege.

Am atins și într'una din conferințele anterioare faptul că, în evul mediu, în toate școlile, până la Universitățile de teologie, până la școala de drept din Bologna și la cea de medicină din Salerno, era numai limba latină; când se făcea literatură, literatura se făcea în limba latină, limba vulgară întrebuițându-se doar ici și colo, mai ales de cei cari nu știau limba latină. Limba latină nu era însă un element mort, care să împiedece viața, ci un element de trecut, care se ține în curent și care pregătia formele definitive ale limbilor vulgare: toate limbile vulgare au urmat normele limbii latine.

O asemănare se află și la noi. Evident, la noi n'a fost cultură latină, ci, de la un timp, o cunoștință adâncită a culturii grecești. Nu-și dă samă cineva de ce folos a fost pentru noi cunoașterea antichității grecești. Când s'au tradus, în secolul al XVIII-lea, nu numai cărțile de slujbă, care erau în românește de mult, ci cărțile de teologie, care însemnau o gândire grecească foarte suptire și foarte înaltă, au trebuit călugării noștri să se trudească pentru a găsi în românește forme de sintaxă corespunzătoare, până la peri-oadele cele largi care se întâlnesc în literatura cea mai dezvoltată ca formă, care este literatura grecească. Noi întrebuițăm azi aceste forme sintactice, pentru că am trecut printr'o perioadă de pregătire grecească; și până astăzi se cunosc la scriitorii noștri acei cari au trecut prin cultura clasică, — ei scriu cu mai mult amploare, cu mai mult avânt —, de cei cari, prin împrejurările vieții, au fost îndepărtați de cultura antică.

Prin urmare, în evul mediu limba de cultură, de filosofie, de știință, — câtă știință era în evul mediu, — e limba latină. Ea s'a întins pretutîndeni: oameni din Irlanda, din Polonia, din Scandinavia, din Sicilia puteau vorbi astfel între dânșii. Acesta este însă un lucru enorm. În timpurile noastre sânt unele limbi de circulație, cum este limba francesă; limba englesă este foarte întinsă,

fiindcă e o limbă foarte simplă, pe care o pot vorbi și negrii, corespunzând prin structura ei și cu felul lor elementar de a gândi, dar toate acestea n'au a face cu însemnătatea medievală a limbii latine, care era capabilă să îmbrace ideile cele mai înalte, sentimentele cele mai nobile și să provoace mișcările de conștiință cele mai delicate. Țări întregi au păstrat până în epoca modernă limba latină, pentru înțelegerea generală, din mai multe motive, dintre care unul este că în cutare țară existau mai multe națiuni și, astfel, limba latină a fost limba de înțelegere comună. Așa în monarhia austriacă până la Iosif al II-lea, care a căutat să o înlocuiască prin limba germană, mai greu de înțeles. Pe când limba latină se putea întrebuința până și la ultimul nemeș ungar și la cel mai modest administrator, limba germană n'a prins, și deosebirea națională în Imperiul habsburgic au fost determinate și de faptul că oamenii nu se puteau înțelege ușor între dânșii, afară numai pentru Ardeal, unde limba noastră, se înțelegea de toți locuitorii țării. Eu am apucat bătrâni canonicî, cari vorbeau la Oradea în limba latină, de și era o limbă, pe care ar fi condamnat-o orice profesor de latinește, dar aceasta se potrivea cu limba pe care o vorbeau Ungurii din biserica vecină.

Am spus că în această limbă latină din evul mediu este ceva particular. De fapt, fiecare națiune a introdus într'însa ceva particular. Așa și în scrisorile Domnilor și boierilor noștri, în care e un fel de a gândi românesc.

Dar nu era numai atât. Societatea medievală avea în fruntea ei regi și feudali. Aceștia toți n'aveau un sentiment național, cu atât mai puțin un sentiment de rasă, cum se încearcă a se stabili acum.

Nici cel teritorial nu avea caracterul „geografic” de astăzi. Orice membru al societății feudale putea să aibă pământ orișiunde. El era de fapt internațional. Putea să fie în același timp cetățean al mai multor „State”, ceea ce astăzi ar fi socotit ca un lucru absurd. Iată un exemplu: când s'a făcut cruciata întâia, după ce unii s'au întors înapoi, iar alții s'au dovedit incapabili

a ajuns stăpânitor la Locurile Sfinte, de și titlul de rege n'a vrut să-l primească, Godefroy de Bouillon. Acesta era un senior de limbă francesă, vorbind franțuzește, dar în același timp un membru al Imperiului; el luase parte la lupta între Împărați, îndeplinise chiar un rol foarte important în această luptă. Frances, el depindea deci de Imperiul pe care-l numim german. Dar, dacă Godefroy de Bouillon se înțelegea cu Împăratul din Bizanț, ar fi fost un supus al Împăratului bizantin și se putea foarte bine. De altfel, un rival al lui, Bohemund, care și el era Frances de origine, dintre Francesii normanzi cari se așezaseră în Italia-de-Sud, — va să zică până acum: două națiuni în el —, și deprins cu limba italiană, căci nu era un Normand strămutat în cea d'întăiu generație, a mers la Constantinopol și, de la o vreme, a trebuit să se înțeleagă cu Împăratul bizantin, devenind vasal al acestuia. Căci Împăratul Alexe a admis formula aceasta occidentală de vasalitate, de și în fond îl considera ca pe un fel de delegat al lui în Antiohia. Iată un om de trei „națiuni“.

Dar nu numai prin legături feudale un om putea să aparțină la mai multe națiuni, cea ce în timpurile noastre se condamnă aspru. Erau și legături de familie: Împărații din Constantinopol luau în căsătorie principese originare din Apus. Astfel o Împărăteasă din Constantinopol a fost principesă de Braunschweig, în Germania, alta era din Montferrat, în Italia-de Nord; nu mai vorbesc de principesele catolice france, care veniau din Antiohia, de la Ierusalim. Legăturile acestea erau obișnuite; la Constantinopol atâta se cerea: ca principesa măritată cu un Împărat să treacă la religia ortodoxă, cum s'a făcut, pe urmă, în Rusia.

Așa se face și în Apus încă din fundul evului mediu. Se păstrează în Franța, la Reims, unde se încoronau regii, un Evangheliariu în slavonă. El venia din faptul că o principesă de la Chiev, Ana, — i s'a păstrat și semnătura, — a luat pe regele Franciei Henric. Chievul și Franța, pe la anul 1000... Cutare principesă de Danemarca a fost regină a Franciei. De la o bucată de vreme în epoca modernă legăturile acestea vor fi așa de intense, încât Ludovic al XVI-lea avea puțin sânge

frances, după ce atâtea principese de Habsburg, ori italiene, saxone, savojarde trecuseră prin Casa aceasta francesă! Trupește el era internațional, orișicare ar fi fost sentimentele lui pentru Franța.

Dacă noi ținem foarte mult la patrie, — și este firesc să ținem la patria noastră, — în cursul evului mediu s'au făcut însă mari colonisări. Oamenii au plecat dintr'un loc și s'au dus într'altul, și s'au găsit bine unde s'au dus. Astfel, Sașii în Ardeal, sau burghesi italieni pretutindeni. Uitând patria lor cea veche? Nu totdeauna. Un senior frances putea să se așeze în Locurile Sfinte pe un număr oarecare de ani și după aceia să se întorcă acasă, fiind tot așa de mult și tot așa de puțin Frances ca mai înainte. Bohemund, când a fost silit să plece din Orient, s'a dus în Franța și a luat în căsătorie o fată a regelui Franciei, iar, pentru că regele avea două fete, s'a măritat și sora cu un „străin“ de aceștia. El ar fi putut să rămâie în țara soției. În genere se putea trece de la o basă teritorială la alta. Dar cine se ducea din Franța într'o provincie bizantină, nu devenia Bizantin sau Grec. Rămânea tot ce fusese mai înainte, dar el înțelegea viața din locul unde se așezase, și viața aceasta n'o brusca, n'o apăsa, nu căuta s'o distrugă.

Deci seniorii aceștia, când au mers în Siria, au păstrat tot felul de viață de acolo, fără nicio deosebire. Nimeni n'avea nebunia de a crede că poate să săvârșească, și cu folos pentru dânsul, o operă de desnaționalizare. În Siria, țăranul sirian, supt stăpânirea „francă“, urma să fie cea ce fusese mai înainte: stăpânitorul adopta instituțiile locului, în loc să-i impună instituții de aiurea. Grecii din Antiohia trăiau tot ca în trecut. Dar, fiindcă era nevoie de noi și mari orașe de comerț, stăpânitorii apuseni au recurs la Italiani: Venețieni, Genovesi, Pisani, și i-au așezat în orașele acestea, în curând înfloritoare, de pe malurile Siriei. Nici aceștia nu intrau într'o nouă formă de viață, pe care s'o fi adus Francesii de acasă, impunându-li-o, ci fiecare trăia așa cum trăise acasă, pe baza unor privilegii pe care nu se gândia să le calce nimeni.

În epoca modernă, care trebuie numai definită în această

conferință, monarhii se scuturaseră de legăturile feudale de odinioară. Ei trecuseră prin marile încercări ale Războiului de o sută de ani, care nu este războiul Franciei cu Anglia, ci numai lupta pentru coroana francesă, între cei cari se coborau pe de lături, în ramura de Valois, din vechea dinastie și cei cari se coborau, în dinastia englesă, printr'o fată a lui Filip-cel-Frumos și, astfel, n'a luptat armata francesă cu armata englesă, ci a luptat soldatul sau credinciosul regelui Franciei cu soldatul sau credinciosul rivalului din Anglia. Când Englesii au fost biruitori, regele Henric al V-lea n'a început să „anglizeze“ Franța, ci, luând în căsătorie pe fiica regelui Carol al VI-lea, fiul lor, Henric al VI-lea, proclamat în leagăn rege al Angliei și al Franciei, ar fi fost crescut la Paris ca și un rege frances, dacă nu intervenia fenomenul religios și popular mai mult decât național care e Ioana d'Arc, și Anatole France a spus foarte drept, în cartea ce i-a consacrat-o, că fără Ioana Francesii ar fi desnaționalizat ei pe Englesi și Anglia ar fi devenit o altă parte a Franciei.

Dar Henric al VI-lea a păstrat numai Anglia, iar în Franța a rămas Carol al VII-lea, fiul lui Carol al VI-lea, un om cu totul inferior, pe care l-a făcut rege sentimentul trezit de Ioana d'Arc. Dar Carol al VII-lea nu era rege decât într'un anumit teritoriu; încolo, erau tot marile feude, care țineau de rege, dar regele nu putea să guverneze acolo. În Gasconia, englesă până atunci, Bordeaux rămânea legat mai mult de Anglia decât de Franța, pentru că vinul de Bordeaux, ca și vinul de Porto, se vindea în Anglia. Apoi în Provence era un conte de Provence, care avea pretenții asupra regatului de Neapole, și astfel regele René nu era rege pentru această Provence, ci pentru regatul de Neapole, unde n'a ajuns a domni. Iar Burgundia era o provincie de tradiție germanică, îndreptată, atâta timp, spre Germania, ducatul de Burgundia, pe lângă care este și comitatul de Burgundia, care avea mai multe legături cu Franța, așa-numitul Franche Comté.

Carol al VII-lea s'a zbătut în mijlocul acestor piedeci, pe care le întâlnea la fiecare pas. Urmașul lui,

Ludovic al XI-lea, om foarte dibaciu, dar lipsit de orice moralitate, gata de a trăvi sau a închide pe adversari, a izbutit să scape de fratele care era să fie așezat ori în Guyenne ori în Normandia ; Ludovic a fost ajutat de faptul că regele René se ocupa de miniaturi și de poezie și s'a pregătit astfel unirea feudei sale cu coroana Franciei. Pe de altă parte, în Burgundia, un admirabil oștaș, Carol cel Cutezător, a cărui mamă a fost Portugheză, și avântul lui cutezător a venit de acolo, s'a încurcat în tot felul de planuri, vrând să fie rege, și a plătit regelui din Germania, Frederic, fără a-și atinge scopul. Carol a intrat în luptă cu Svițerii și a murit pe câmpul de luptă, așa încât Ludovic a tras către dânsul moștenirea. În felul acesta s'a alcătuit un Stat frances întreg: prin vechea tradiție romană, prin vechea datină francă medievală, prin ajutorul pe care l-a avut, în felul acesta, de la oameni cari muriau la vreme.

În Peninsula Iberică, s'a întâmplat că în Castilia să fie niște regi netrebniți, iar în Aragon stăpânia un om de ispravă ; în dinastia castiliană compromisă, a venit o femeie la domnie, cu simpatia pe care putea s'o inspire, și, astfel, s'a făcut o căsătorie fericită între Ferdinand de Aragon și Isabela de Castilia. Nu s'a unit cum se spune Spania. Ferdinand a rămas rege în Aragon, iar Isabela regină în Castilia, dar politica lor contra Maurilor a fost aceeași. „Regii catolici“ au avut copii, cari moșteniră ambele drepturi. Dar Carol Quintul, care a fost nepot de fiică al Isabellei, n'a ajuns rege în Castilia dintr'odată, ci, după ce moștenise în Aragon pe bunicul său, Ferdinand, guverna numai de fapt lângă mama sa, Ioana Nebuna, care ea era regina ; numai când a murit Ioana, a ajuns el să fie rege și în Castilia.

Germania, care avea formațiuni locale: Electoratul de Brandenburg, care a devenit apoi Statul prusian, Bavaria și atâtea alte feude, mari și mici, nu ajunge să formeze o monarhie puternică.

Dar monarhia, odată formată, avea dreptul să stăpânească deplin, fără rezervă teritoriile unde se alcătuiseră și să se întindă, cum spuneam la început, unde putea.

Cum s'a ajuns însă la o stavilire a acestui drept pe care și-l însușia?

VII.

Refacerea colaborațiilor prin Renaștere

Am văzut cum s'a ajuns, prin stabilirea monarhiilor teritoriale la posibilitatea războiului din fiecare moment.

Popoarele au fost confiscate de dinastii, iar dinastiile, care cred că sânt de la Dumnezeu și au toate drepturile, nu țin samă nici în interior, nici în afară de nimic. În deplină pace se trezește cineva cu un războiu, care este făcut, fiindcă, acum, ideia de glorie începe să apară, pentru gloria suveranului. Se produce un fel de întrecere între suverani: cutare a cucerit o provincie, nu se poate ca altul de lângă el să nu facă același lucru. Ceva care se asemănă cu ceia ce se face în timpurile noastre: când unul se întinde, altul, din altă parte, ia din ce pierduse, așteptând să se întindă și mai departe. Doar acum se vorbește și de un „imperiu spaniol“ cu direcția spre Maroc, pe când Imperiul spaniol avea alt sens atunci când Spania păstra colonii în America Centrală, în Antile și în America-de-Sud, iar acum Congresul de la Havana arată că Statele independente, ieșite din vechile colonii, de fapt stau supt direcția Statelor Unite, înțelegând să înlătore astfel pe Europenii în ceartă din apele lor.

Câtă vreme nu este războiu și nu se iau pământuri străine, Suveranul se pregătește: el se simte mai bine când nu este îngustat în luarea a tot ce vrea de la supușii săi. Am citat și altă dată aprecierile făcute de un ambasador venețian din Franța că primul dintre regii din Europa e Francisc I-iu, pentru că nu e îngustat prin nimic, putând lua și ultimul ban de la supușii săi, fără a fi întrebat apoi pe ce a cheltuit acești bani.

Evident că nu se putea trăi așa: ar fi fost războaie necontenite, provocate de ambiția acestor dinastii.

Dar, cum am spus, atot puternică este la omenire nevoia de a lucra solidar, pentru a forma un singur instrument de civilizație. Și, în această privință, îmi place să citez părerea unui interesant scriitor francez, d. Philéas Lebesgue, care spune: civilizația aceasta nu este a unuia sau a altuia, ci a tuturor, căci nu există popor, din Egipt și până la popoarele nordice, germanice, care să nu fi lucrat la crearea acestui bun comun al omenirii, fiecare membru al omenirii putând să reclame aportul său la aceasta.

Deci popoarele înseși au căutat legături între ele. Întru aceasta, intelectualii și-au făcut datoria.

Ei au revenit la Roma, la Roma curată și întreagă. De fapt Roma n'a fost niciodată părăsită; ea a rămas vie până în timpul nostru, fie și într'o formă caricaturală. Căutând s'o imite, s'o refacă, e drept că se înșelau. Roma era mult mai complicată de cum o înțelegeau ei. Ei aveau înțelegerea, literară, ideologică și formalistă, înainte de toate, a Romei de odinioară. Considerau limba latină așa cum se întrebuința în evul mediu ca o limbă degradată, de la care voiau să se întoarcă la limba lui Virgiliu și a lui Cicerone: cea mai mare laudă pentru dânsii era să se poată intitula „ciceronieni“. Legea creștină, morala creștină erau lucruri de trecut, la care nu țineau de loc: peste sentimentalitatea creștinismului, voiau să se întoarcă la o formă clară, strict definită, de autorități necontestate, și în gramatică și în societate, așa cum credeau ei că a fost în Roma de odinioară. Roma veche avea însă multe posibilități de manifestare pe care oamenii aceștia ai epocii care se numește Renașterea, nu le înțelegeau, pentru că studiul antichității nu înaintase așa de mult ca în timpurile noastre. Limba vulgară, cuțeririle ei, acestea sânt lucruri care nu se pot împiedeca, în ce-i privește pe neștiutori, cari continuau să scrie în franceză, în italiană, în germană, dar, în ce-i privește pe intelectuali, ei sânt Romani, ei întrebuințează limba latină așa cum o descopăr în operele antichității. Se fac societăți pentru aceasta, căci școli, în sensul nostru, nu existau.

Astfel aceia pe care, la un anumit moment, o presida

Lorenzo de' Medici, care era, în același timp, un fel de Pericle, ca fruntaș fără titlu al Florenței, și un mare ocrotitor al literelor, un mare conducător ideologic, nu numai al Florenței, dar al societății italiene întregi. Cu limba frumoasă latină, cu imitația scrisului roman de odinioară, era de fapt o religie nouă, peste creștinism și de multe ori împotriva creștinismului.

Monarhia însăși găsea un sprijin ideologic în spiritul Renașterii. Regii aceștia se simțiau ca un fel de imitație a vechilor Împărați, fiecare în locul unde se găsea.

Revenind la imensul serviciu adus astfel culturii umane, pe vremea aceea era o singură limbă de contact intelectual, limba latină. Dar, de și limba greacă era greu de învățat, oamenii Renașterii căutau s'o cunoască: neputând face călătorii la Constantinopol și în Grecia, ei căutau legături cu tot felul de Greci, chiar dacă aceștia erau ortodocși încrezuți, cari desprețuiau catolicismul. Mai târziu, protestanții mai ales, urmărind gândul unei uniri religioase cu Orientul, au intrat în legătură cu această parte din creștinătate, care, ea însăși, avea legături cu lumea cea veche, și rezultatul îl puneau în cărți scrise în latinește, iscăbind de mai multe ori nu cu adevăratul lor nume, ci cu transformarea lui în latinește: Kraus devenia Crusius.

Un exemplu e caracteristic. Erasmus din Rotterdam, cunoscut și prin admirabilul portret contemporan care-l reprezintă cu tichia vremii pe cap, cu ochii mici plecași asupra cărții pe care o cetește, poartă un nume care nu este al părintelui său, nici al mamei sale, căci el era bastard. „Erasmus“ înseamnă latinizarea unui cuvânt grecesc, care în latinește s'ar traduce a m a t u s. La Rotterdam, locul nașterii sale, erau o samă de învățați, latinisați și ei, și Erasm ar fi putut să trăiască acolo, dar și el era dominat de o concepție internațională: omul nu se putea lega de o patrie; a se lega de o patrie, de o singură patrie, aceasta însemna un element de scădere, o dovadă de inferioritate.

A călători în secolul al XVI-lea, la început, era o datorie. Erasm cel cunoscut pretutindeni, cetit pretutindeni, căci nu era nevoie de nicio traducere, iar el în viața lui n'a scris un singur cuvânt în limba

olandesă, a stat, un timp, în Franța, și în „Coloquiile” lui, minunate ca formă și pline de cunoștința vieții reale, el se plânge de felul cum se trăia acolo, de chipul cum era găzduit în oțeluri: a fost și în Anglia. Era omul gândirii sale, nu al mai singure nații, pe un singur pământ.

În Răsărit nu erau aceleași legături strânse cu Renașterea, dar totuși în Polonia, pe la 1550 și chiar înainte de aceasta, pe la sfârșitul Domniei lui Ștefan-cel-Mare, supt regele Ioan-Albert, ca și supt urmașul, lui, Alexandru, supt al treilea frate, Sigismund, supt Sigismund August, fiul lui Sigismund I-ii, Polonia întrase, de și fără de limbă slavă, în cercul acesta al Renașterii, și ea era foarte mândră de lucrul aceasta: chiar Ioan-Albert și frații săi au fost crescuți de un emigrant italian, care este îngropat onorabil într'una din marile biserici ale Cracoviei, Filip Buonaccorsi Callimachus, care a îndemnat și la campania nenorocită din Moldova.

Dacă după 1550 n'a mai fost așa, căci s'a stins dinastia Pjaștilor și a venit prin alegere viitorul Henric al III-lea din Franța, apoi prințul Ardealului, Ștefan Báthory, un vânător și un bețiv, dar socotit ca unul dintre cei mai strașnici regi ai Poloniei, singurul care a știut să fie într'adevăr rege la un popor străin de adevărata noțiune de autoritate, cancelariul Ioan Zamojki, mai puternic, după moartea lui Báthory, decât regii ce se succedă, a fost un om al Renașterii, cu studii la Padova.

De mult, în Ungaria, Matiaș Corvinul, contemporanul lui Ștefan-cel-Mare, se înfățișează ca Împărat roman cu buza și bărbia rase, purtând coroana de lauri a Cesarilor de odinioară. Biblioteca lui corviniană, din Buda, confiscată apoi de Turcii cuceritori, se bucura de oarecare faimă. Au venit în Ungaria, pe vremea aceasta, din regiunile italiene scriitori ca Bonfinius, originar din Italia-de-Sud, care a scris Istoria Ungariei, și, alături de ei, artiști, pictori.

Aș putea să adaug că existau mari tipografi și editori, cari, în același timp, erau și oameni ai Renașterii: de exemplu în Franța o întreagă dinastie de tipăritori la Lyon, la Anvers, ca Estienne și Plantin, cum era Aldus

Manucius la Veneția, care a dat și numele caracterelor aldine: tipăria în latinește și grecește pentru toată lumea și era cunoscut în toate părțile.

Avem deci lumea de odinioară reconstituită. Regele poate purta războaiele sale, poate încheia păcile sale, poate să calce aceste păci, poate să se înjosească prin această călcare de cuvânt, pe care n'ar fi făcut-o un om modest din evul mediu: regele Ioan din Franța a căzut prizonier în lupta de la Poitiers și, dus în Anglia, încheiase tratatul de la Brétigny, pe care nu l-a primit Franța, iar regele s'a întors în Anglia și a murit, nu în închisoare, dar în lipsă de libertate, pe când Francisc I-ju a fost prins și dus solemn, în cele mai bune condiții, în Spania, unde a locuit într'un castel, a încheiat un tratat și, după aceea, foarte bucuros că Francesii nu au primit condițiile păcii încheiate de dânu, nu s'a mai întors în Spania.

Dar popoarele nu se încălzesc peste măsură de ceia ce fac regi și nu sufăr peste măsură de înfrângerile lor. Am crede că era o mare durere în poporul frances când a fost prins Francisc, dar nici măcar atâta durere câtă a fost, tot în Franța, când măcar bonapartiștii au suferit foarte dureros pentru faptul că împăratul Napoleon al III-lea a fost prins la Sedan și a stat, o bucată de vreme, la castelul de la Wilhelmshöhe. Lucrurile acestea privesc pe regi: un rege învins nu înseamnă o țară învinsă, o națiune învinsă, — cu totul altceva decât ce este în timpurile noastre, când guvernele fac greșeli și de pe urma lor națiunile se învârtesc de durere.

Pe când cei de jos nu înțeleg nimic, căci nu există școli populare, nici literatură pentru popor, nici ziar, cei de sus trăiesc atunci o viață, care este a lor, nu a cârmuirii, cu atât mai internațională, cu cât este mai îngustă politica dinastică a deosebitelor țări.

Dar mai este și altceva: în vremea aceasta se dezvoltă o minunată artă: sculptură, pictură, arhitectură, care nu era cu desăvârșire nouă, căci evul mediu a avut în acest domeniu o spontaneitate, o originalitate, o varietate, o credință în sensul operelor de artă, pe care alte timpuri n'au cunoscut-o.

Acești reprezentanți ai artei din epocă Renașterii, crescuți la o școală așa de grea, nu erau legați de o singură țară. Și ei reprezentau un element internațional. Se năștea cineva în Țările-de-Jos, unde se născuse Erasm de Rotterdam, dar, îndată ce prindea puține aripi, se ducea la Veneția sau în alt oraș din Italia, unde arta avea un mare avânt.

Arta italiană a trecut astfel pretendenți, fiindcă la dânsa s'au format celelalte. În pictura lui Rubens sânt o mulțime de lucruri care nu vin fără îndoială din vechea artă locală a evului mediu. Oamenii aceștia mușchioși, cărnoși, înfățișând soarelui trupul lor, de care sânt așa de mândri, n'au a face cu Țările-de-Jos, pline de nuanțe și de penumbră. Acolo sânt oameni cari trăiesc îmbrăcați, înfundați în blăni, ca Erasm în frumosul lui portret. Această pictură, care presintă oameni noi, e inspirată de antichitate, de antichitatea trecută prin Italia, unde influența ei a fost mai puternică. O madonă a lui Murillo e o madonă italiană de orice școală, și Murillo, ca și toți ceilalți reprezentanți ai picturii spaniole de atunci, au făcut întâiu școala italiană. Până și El Greco, — care se chema, de fapt, pentru că era din insula Creta, Theotokopulos, „fiul Născătoarei de Dumnezeu“, — până și el, care începuse cu icoane și se simte în arta lui, în colorii, în atitudini că el a pornit de la încercările acestea de iconar, — a trecut întâiu prin Italia și s'a deprins cu arta italiană, ducând apoi în Spania, la Toledo, apucăturile acestei arte.

Și sculptorii umblau de la un capăt la altul al Europei și arhitecții. În Polonia se fac clădiri, care n'au a face cu arhitectura locală, populară, cu cea medievală, cu clima, cu cerul, cu lumina de acolo: case incomode pentru această climă, dar care trebuie să răspundă aceleiași nevoi de artă. La Cracovia, Wavelul, minunata clădire a regiilor Poloniei, lângă care se găsesc și mormintele unora din ei, este o operă pur italiană: nu un singur arhitect italian, ci mai mulți au lucrat pe această vreme în Polonia.

Se crea Europei întregi o singură

viață intelectuală, care răspândia un ideal, și Monarhia însăși, încetul cu încetul, era prinsă de acest ideal.

Dar, deocamdată, monarhii erau prea jos, ca intelectualitate, ca putere de concepție, pentru ca să se poată înfrăți cu acești represintanți, de multe ori străluciți și de valoare universală, ai spiritului uman. Trebuia ceva mai apropiat, trebuiau forme mai familiare, pentru ca întreaga societate să între în această comunitate nouă, peste interesele deosebite ale monarhilor, și, mai ales, pentru sfârșitul secolului al XVI-lea, peste idealul complet de stăpânire peste popoare pe care-l represintă, după Carol Quintul, care, cum vom vedea, e un Suveran medieval, neapartinând niciunei țări deosebite, Filip al II-lea, al cărui rol unificator trebuie, înfățișat și se va arăta că însuși catolicismul apărat de dânsul ajunge a fi un element de unitate.

Dar nu toată lumea putea să învețe latinește, mai ales că pretențiile în ce privește limba latină erau așa de aspre. Dar limba italiană din evul mediu, cu toată influența lui Petrarca și a lui Boccaccio, cari scriseseră foarte mult și în limba latină, era o limbă foarte simpatcă, fără un schelet sintactic prea strâns. Tre-când prin disciplina latină, ea se apropia mai mult de sufletul oamenilor.

S'a mai adaus un lucru în Italia, și în republici, dar în monarhii, în micile monarhii de acolo. Erau așa-numitele Curți, care nu existau aiurea, sau nu existau în această formă. O Curte italiană este un loc unde poate veni lume de multe feluri: nobilimea și alături cu ea intelectualii, foarte prețuiți, cântau, danțau, declamau; la început, când Francesii au făcut expedițiile italiene, au fost mirați de faptul acesta, ca, mai târziu, când ambasadori turci, veniți la Paris, erau indignați văzând felul de viață de acolo, pe care-l interpretau foarte greșit. Multă vreme Francesii n'au consimțit să primească acest fel de a petrece.

Dar Francisc I-ii, fiul Luisei de Savoia, înrudită cu

Italianii, a fost cucerit de farmecul italian. Vechiul castel gotic, cu odăi întunecate, fără mobilă, s'a transformat: săli mari, căminuri, pe care se puteau pune statui, plafondul, cu lambris dorés. El a adunat pe artiștii italieni ai timpului său: nu numai pe Leonardo da Vinci, pe care, poftit în Franța, l-a onorat foarte mult, puindu-l în același rând cu fruntașii nobilimii franceze. Dacă fiul lui Francisc I-*iu*, Henric, mort tânăr de o rană făcută la o întrecere de arme, părea că revine la trecut, soția lui, Ecaterina de Medicis, din familia lui Lorenzo Magnificul, era o femeie crescută altfel. Îndată ce i-a murit soțul, mândria florentină s'a ridicat în ea, care a creat o nouă Franță, de alte legături sociale, dominată de farmecul italian. Doamnele veniau la Curte, unde poeții li închinau sonete; este vremea lui Ronsard, venit din părțile acestea ale Dunării, care sânt și ale noastre.

Dar felul acesta de viață s'a întins în toată lumea. Când Maria Stuart, care era nora Ecaterinei de Medicis, ca soție a lui Francisc al II-lea, s'a dus în Scoția, spre nenorocirea ei, care s'a terminat cu închisoarea în Anglia și cu decapitarea în calitate de conspiratoare împotriva Elisabetei de Anglia, fiind ea însăși moștenitoarea tronului engles, ea nu reprezintă numai catolicismul, dar și iubirea pentru această viață socială, și de aceia a fost omorât de soțul ei, în însuși iatacul reginei, acel Riccio, Florentin, care foarte probabil n'a îndrăznit să se uite cu anumite gânduri la regină, dar era un musicant, care vorbea frumos limba italiană, limba tuturor Curților, într'o vreme când Elisabeta a Angliei știa nu numai italianește, dar și latinește, grecește, fără ca și pe dânsa s'o fi atins farmecul acesta pe care-l adusese din Franța Ecaterina de Medicis,

Și așa de mult s'a întins această formă de viață italiană, sprijinită pe Renaștere, încât limba italiană ajunsese limba diplomatică a Europei întregi. Rapoartele se făceau în această limbă.

Italianii veniau și la noi. Cineva crescut în această atmosferă italiană, la Paris, Petru-Vodă Cercel, purtând în ureche cercelul pe care-l obișnuia afemeiatul Henric al III-lea și favoriții cari-l încunjurau, scria foarte

bine în italienește, limbă în care a compus chiar un Imn lui Dumnezeu, care ni s'a păstrat. Și, când a izbutit să ajungă Domn la noi, el a venit și cu Italieni, sau, cum ziceau Sașii din Ardeal: „Velși“, cari au figurat la Curtea lui până la sfârșit, alături de Francesi de Curte, italianisați. — diplomați, oameni de petrecere, de cari a fost încunjurată Domnia lui. Iar tunul lui Cercel, din care se păstrează o bucată, admirabil modelată, la Museul Armatei, este turnat de un meșter italian, care lucrase și în Polonia, dar pe care el l a atras la dânsul.

Dacă se ajungea până în Muntenia lui Petru Cercel, dacă, pe de altă parte, prin misionari, și până în Moldova lui Petru Șchiopul, dacă Sigismund Báthory, din Ardeal, a fost crescut de Iesuiți italieni, crezând că este de datoria lui să învie pe eroii antichității romane, aceasta înseamnă, oricare ar fi fost deosebirile dintre monarhi și pasiunile războaielor, că lumea trăia iarăși într' o consonanță de idei și de sentimente.

Spre „echilibrul“ Statelor

Dar monarhia însăși, așa cum se înțelegea în secolul al XV-lea, primise acum schimbări esențiale, apropiind cu posibilități de colaborare organizații politice condamnate la veșnicul războiu. Examinarea „Imperiului“ lui Filip al II-lea în creștere, dănuirea și căderea lui pot lămuri această.

Să vedem ce este acest Imperiu, — de și șefului i se zice rege, dar aceasta n'are importanță, — al lui Filip al II-lea. Între dânsul și între Carol Quintul este o mare deosebire: Carol Quintul este omul evului mediu; ce este într'însul aparține acestei epoci, de care este legat prin toate fibrele sale. Erau legături cu Burgundia, cu Castilia, cu Aragonul, cu Portugalia, care, supt toate raporturile, rămăseseră tot în formă medievală. În Africa-de-Nord, în insula Gerbe, pe teritoriul african din față, este îndeplinirea unei datorii medievale: e tot Biserica lui Hristos din evul mediu, care nu se poate sustrage de la datoria de a sili pe necredincioși să vie la credința cea dreaptă, căci un scop real de așezare în acea Africa-de-Nord n'a avut Carol Quintul și nu putea să-i aibă. În schimb, Filip al II-lea este un teritorial, — și aceasta este deosebirea între timpurile moderne și evul mediu. Evul mediu este de caracter ideologic, nu se leagă de un popor sau de o țară, ci de om, nu este o epocă de realități clare, bine definite, hotărnicite, cum este epoca modernă, menită a trece pe urmă și ea la altă ideologie. Dar el, rege al Spaniei, are direcții politice care nu sânt ale Spaniei. De fapt, Spania a decăzut, din cauza lui Filip al II-lea. Pentru Carol Quintul au suierit alte teritorii: Germania

lăsată în anarhie, Italia-de-Sud și Italia-de-Nord, pe care le-a exploatat, dar pentru politica fiului său a suferit Spania.

Aurul Lumii Noi, adus de pe urma descoperirii lui Cristofor Columb și a așezării „cuceritorilor”, — acei conquistadores —, a fost întrebuițat în toată Europa: cu aurul Americii se plăteau toate războaiele catolicismului, și aurul acesta nu era fără sfârșit: a rămas ceva, dar de sigur a fost în mare măsură prada primelor războaie de luare în stăpânire a Lumii Noi. Soldații cari au luptat pretutindeni în Europa au fost din aceea infanterie spaniolă, de la care s'a moștenit forma tuturor armatelor moderne.

Spania decăzând, cu tot aurul american, cu tot sângele soldaților săi, istovitorul Spaniei n'a fost jubit niciodată de Spanioli, cari au înțeles ce pagube au să iasă pentru dânșii din această ambiție prea mare, pe când Carol Quintul, de și foarte puțin Spaniol, a rămas pentru ei, *El Emperador*, venerat de dânșii.

Ambiția lui Filip se întindea asupra unor regiuni foarte depărtate, unele fiind o moșterire din evul mediu, de care nu se putea desface. El avea, dincolo de Pirinei, Țările de-Jos și ar fi dorit să capete toată moștenirea buigundă a lui Carol Cutezătorul, care se pierduse în cea mai mare parte; avea astfel posesiuni la care nu putea să treacă prin Franța, ci numai pe mare.

Și, ca să se înțeleagă basa lui iberică, Portugalia fusese atâta vreme un Stat deosebit, supt dinastia întemeietorilor, care se continua, dar dinastia aceasta s'a stins la sfârșitul secolului al XVI-lea: până și Ecaterina de Medicis găsisse nu știu ce basă de drept să reclame pentru dânsa coroana Portugaliei; un călugăr, Antonio, priorul de Crato, pe care unii l-ar fi vrut rege al Portugaliei, n'a reușit. Și, atunci, legăturile de familie l-au făcut pe Filip, fiu al unei principese portugheze, să unească Spania cu Portugalia, ceea ce a fost desastros pentru aceasta, care avea colonii foarte întinse, și ele n'au mai fost apărate cu aceeași tărie ca înainte.

Având o complectă basă iberică, Filip are o flotă

foarte puternică, învinsă mai târziu de Anglia, în timpul Elisabetei, dar datorită multor împrejurări și furtunii și necunoștinții locurilor, și unui avânt al poporului engles care nu se lăsa dominat, și ea întreținea legături, care nu se puteau face pe uscat între Peninsula și Țările-de-Jos de la gurile Rinului.

Dar Filip al II-lea avea, și ținea foarte strâns, și Neapolea și Milanul; Papa era oarecum la dispoziția lui, și Marii Duci din Florența nu puteau face altă politică decât cea unbrită de puterea spaniolă: era un fief de protectorat spaniol, ca să întrebuițez un cuvânt de astăzi.

Veneția a fost asociată lui Filip al II-lea, — cel de al treilea membru în această ligă era Papa, — pentru a lupta împotriva Turcilor. Don Juan de Austria, fratele nelegitim al regelui, a fost comandantul flotei spaniole, papale și venețiene, care a câștigat marea bătălie de la Lepanto în contra Sultanului.

Dar această Ligă, care n'a putut să lucreze mai departe împreună, avea speranțe foarte mari: voiau să ajungă la Constantinopol, și erau înțelegeri cu toată Peninsula Balcanică: cu Albanesii, cari erau gata să se ridice; și, în țările noastre, era răscoala lui Ioan-Vodă cel Cumplit, care ea însăși arată puțină încredere în puterea Imperiului Otoman.

Murise marele Sultan Soliman și fiul lui, Selim era un mâncău și un bețiv, a cărui domnie a fost susținută numai de acel om de mare ispravă care a fost Vizirul Mohammed Socoli. Se credea, după uciderea acestuia, că Împărăția, care era de fapt o federație, s'ar putea desface.

Căci Imperiul Otoman era o operă de colaborare; cu dinastia lui Osman în frunte, toți ceilalți erau niște „sclavi“, fără drept de moștenire; un tăietor de lemne poate ajunge Mare Vizir. Sultanul e stăpân peste multe feluri de oameni: el ține condica de socoteli și împarte beneficiile rezultate din munca tutuilor. Dar, încolo, Turcii, cari merg la războiu, au oarecare privilegii, dar spahiii nu sânt totdeauna Turci de rasă, iar ienicerii erau fii de creștini, și părinții lor nu vărsau lacrimi când copiii erau recrutați, ci-i împingeau să fie înscrși.

Pe de altă parte, orice creștin trecea la Islam era în același rând cu ceilalți și putea să concureze la demnitatea de beglerbeg sau de vizir. Chestiunile de rasă, care încurcă mințile astăzi, nu se puteau pune în Imperiul Otoman. Dintre conducătorii Imperiului unii erau Greci, alții Slavi, alții Albanesi; Mohammed Socoli nu reprezintă decât același spirit ca înaintașii săi din rasa, slavă până la Mișoș Obilici, la luptătorii din Câmpia Cosovei, cu deosebirea că acei din secolul al XIV-lea sânt contra Turcilor, pe când aceștia reprezintă virtuțile aceleiași rase puse în serviciul organismului internațional otoman, care permitea toate religiile. Puterea chiar a Imperiului otoman vine de acolo.

Imperiul Otoman nu reprezintă nici măcar, în primul rând, o religie; evident era Islamul ca element de legătură și ca mijloc de parvenire, dar foarte mulți dintre renegați făceau în casă la dâșii rugăciunea creștină: mai ales Albanesii obișnuiau să aparțină la două religii, fiind numai cripto-musulmani.

Revenind la Filip al II-lea, el n'a fost Împărat. Atunci când Carol Quintul a abdicat, pentru o parte din posesiunile sale într'un fel și pentru o altă parte într'alt fel, fratele lui, Ferdinand, a căpătat coroana imperială. Dar Ferdinand se va ținea cu banii Spaniei, cu soldații Spaniei, cu îndemnurile și mângâierile din Spania. Toate ținuturile din Germania aparțin, de fapt, influenței spanjole, să zicem „protectoratului“ spaniol.

Dar Împăratul astfel susținut este, în același timp, rege al Ungariei și al Boemiei. Aceste țări s'au unit în secolul al XVI-lea cu posesiunile Casei de Austria: fusese un pact de familie între Jagelonii poloni, cari ajunseseră regi ai Ungariei, și între familia aceasta a lui Carol Quintul și a lui Ferdinand; se făcuse o dublă căsătorie și pe baza acestei căsătorii și a pactului de familie care o întovărășia, ajunseseră Ferdinand a fi rege în Buda ca și în Praga.

Dar nu se mișcă nimic la Viena, fără să fie consultat întâiu Suveranul de la Madrid.

Insă Filip a fost și soțul Mariei Tudor regina Angliei,

fata lui Henric al VIII-lea. Legătura aceasta se cred că ar fi fost o căsătorie de formă. De fapt, Maria Tudor, care a înlăturat protestantismul introdus de tatăl ei, dar ea, fiica surorii lui Carol Quintul, rămăsese, înainte de toate, gata de a jertfi orice pentru catolicism, a iubit cu toată puterea sufletului pe vărul ei Filip, păstrând până târziu nădejdea de a avea un moștenitor sau o moștenitoare, ca să servească mai departe catolicismul. Sânt monede de-ale lor, în care apar Maria și Filip în calitate de regi de o potrivă ai Angliei și Spaniei. Și Filip a stat mai multă vreme în Anglia. După moartea Mariei, el căuta felul cum însuși sau fiul, don Carlos, ar putea să păstreze această influență.

Și în Franța el a izbutit să pătrundă, după asasinarea lui Henric al III-lea, mulțămită luptelor interioare, pe base religioase, din a doua fasă a războiului de religie, când o parte dintre Francesi, cei cari formau Liga catolică, încercaseră să așeze pe tron, cu titlul de Carol al X-lea, pe cardinalul de Lorena, din Casa de Guise, cu pretenții că se coboară din Carol-cel-Mare, Casă căreia-i aparținea și mama Mariei Stuart, așa că influența ei se întindea și în Scoția, prin Maria Stuart. Atunci Filip intervine personal, trimetând trupele sale, care țin ocupat Parisul. Și nu era numai o ocupație trecătoare, căci regele Spaniei avea o fată, Clara-Eugenja, care a fost apoi guvernatoarea Țărilor-de-Jos, și pe fata aceasta vroia s'o mărite el cu cineva din Casa aceasta de Guise, așa încât să fie regina Franciei.

Tot acest angrenaj, întinzându-se asupra unei mari părți din Europa, a căzut însă: s'au răsculat Țările-de-Jos, și s'a vărsat atâta sânge, de și ele nu s'au desfăcut din monarhia lui Filip al II-lea decât după vre-un secol, când, la 1648, au format un Stat durabil.

Însă din mijlocul poporului frances, din Pirinei, a ieșit Henric al IV-lea, cel mai popular rege al Franciei, cu calitățile și defectele lui, care a dat afară pe Spanioli din Paris, căruia-i sacrificase calvinismul său.

A decăzut în același timp și influența în Germania, prin faptul că Ferdinand era un om slab, iar urmașul

său, Maximilian, cam de aceeași valoare, ca să treacă apoi la oameni cari nu erau în toate mințile, cum a fost Rudolf al II-lea, crescut la Madrid, contemporanul lui Mihai Viteazul.

În sfârșit, la Spanioli chiar, după Filip al II-lea, au urmat Filip al III-lea, Filip al IV-lea, acela pe care l-a înfățișat în toate formele marele pictor Velasquez, dar a cărui figură arată decadența de rasă, iar urmașul lui, Carol, era așa de degenerat, încât din moment în moment se aștepta moștenirea lui.

Și lumea a căzut oare în separatismul stăpânit de ambițiile deosebiților regi locali, așa ca să nu mai poată avea liniște și o civilizație să nu se poată ridica pe înțelegerea dintre diferitele popoare?

Dar, în acțiunea lui Filip, marea forță ideologică nu era o tradiție spaniolă, burgundă, sau cine știe care alta, care s'ar fi găsit în formațiunea internațională a așa-zisei „Spanii” a lui, ci Biserica catolică. La spatele regelui luptător și plătitor era Papa. Papalitatea acesta, care, cu câteva decenii în urmă, se îngrija numai de operele de artă de la Sf. Petru și de la Vatican, — în timpul lui Leon al X-lea —, ori, — în timpul lui Iuliu al II-lea —, de interesele italiene, începe, după Luther, nu atâta după Calvin, să aibă o altă conștiință de sine. Papa nu mai este seniorul italian care se bate cu alt senior italian pentru avantajii locale, și nu mai este marele protector al lui Michel-Angelo și al lui Rafael, un clăditor, un împodobitor al bisericii Sf. Petru și al imensului său palat. El a devenit un factor politic, care-și are înainte un program: să desființeze protestantismul și să câștige ortodoxia. Revenim la dominația lumii. Căci, neizbutind să desființeze luteranismul unde-i era temeiul, s'au încercat compensații aiurea, până la Moscova. Deci, pe lângă influența în Muntenia, unde Alexandru-Vodă stătea în legături cu Papa, prin nevasta lui, dintr'o familie levantină de la Constantinopol, Doamnă a cării soră, Marieta-Mărioara, măritată cu un Adorno Vallarga, era foarte bună catolică și stătea la călugărițiile de la Murano, lângă Veneția, și Alexandru însuși, care rătăcise multă vreme în Siria, purta un ciliciu, o cămașă de tortură pentru a i se ierta păcatele, și făcea

daruri la Roma. Sfântul Scaun avea legături și cu Petru Șchiopul din Moldova, care, când s'a retras în Tirol, voia să se ducă acolo, la Roma, spre a se închina la urmașul Sfântului Petru, și Mitropolitul Gheorghe se declara gata de unire cu Biserica romană. În acest timp Iesuitul Possevino, din noua miliție apostolică, de caracter internațional, căuta să curățe de eresie Ardealul, unde Sigismund Báthory era jucăria Iesuiților.

Sprijinită pe hotărârile Sinodului din Trento, papalitatea pornește deci o dârză acțiune, întrebuițând pe Filip al II-lea, dar, când Filip dispăre, ea este gata să lucreze prin ea însăși, găsind alți căpitani de cruciată. Rudolf al II-lea este un nebun, consilierii lui nu sânt la înălțimea locurilor care li se încredințează, arhiducele Mathias, arhiducele Ferdinand din Tirol, care l-a găzduit pe Petru Șchiopul și l-a moștenit în parte, arhiducele Carol, care era la Graz, toți aceștia nu puteau fi întrebuițați pentru scopurile înalte ale Bisericii catolice; încercarea cu Sigismund Báthory, însurat cu o arhiducesă austriacă, la prima greutate pe care a întâlnit-o în cale a trebuit să-și părăsească visurile. Dar Papa rămânea, ca un Urban al II-lea, un Piu al II-lea, șeful firesc al cruciatei.

Papa Clement al VIII-lea a căutat deci să meargă mai departe. Se începuse un războiu între Austrieci și Turci. Izvorul bănesc nu mai este acum la Madrid, ci la Roma, unde se strâng banii tuturor credincioșilor. Agenți catolici scormonesc în Carpați, la Dunăre, în Balcani, întrebuițând și pe Bulgari, cari erau în legătură cu Mihai Viteazul, și lângă el era un călugăr, Dionisie Rali, mitropolitul de Târnova, care a fost și locțiitor de mitropolit al Moldovei. Ațîțând pe Bulgari, pe Sârbi, cari au răsculat tot Banatul, pe Bosnieci, pe Herțegovineni, măgulind pe Grecii de la Constantinopol, Papa credea într'adevăr că, în fruntea creștinătății, ar putea face ce se făcuse în evul mediu, la 1090. Mihai Viteazul însuși a fost prins în această acțiune și, înainte de dânsul, Aron-Vodă din Moldova, care celd'întăiu și-a dat adesiunea, ca și Cazacii, cari veniau cu vulturul Împăratului din Viena și din Praga pe steagul lor, dar prădau și pe unii și pe alții, cum li era obiceiul

acestor ostași fără niciun fel de conștiință. Se credea că se va putea lua Constantinopolul, și, dacă s'ar fi luat cetatea bizantină, ea nu s'ar fi mai numit ca până atunci, ci: cetatea lui Clement, Clementina, pe numele Papei.

Tendința de a face să colaboreze într'o formă creștină toate națiunile din Europa a avut un mare efect asupra sufletelor de atunci. Cruciata n'a reușit, dar a lupta pentru un ideal, aceasta curăță sufletul omnesc.

De fapt, de și războiul n'a izbutit, ci a trebuit să se încheie pace, la începutul secolului al XVII-lea, Ungurii rămânând înșelați cu speranța lor că li se dă Ungaria de odinioară, popoarele au întinerit.

A înviat iarăși credința pe care o represintăse în Spania Filip al II-lea, dar, acum, nu în Spania, ci în Imperiu, adică la Habsburgii din Viena. Supt un nou Ferdinand, al II-lea, supt Ferdinand al III-lea, s'a ridicat ideia de a se crea o monarhie, nu națională, ci habsburgică. O monarhie, care să fie întocmai ca monarhia francesă: un singur șef, o singură administrație, pe baza unei singure legislații, un sistem unitar în toate domeniile. Pentru aceasta trebuia însă ca protestanții să fie învinși. Să fie învins întâiu protestantismul din Boemia, care, cu amintiri husite, represintă, de fapt, voința de a trăi a poporului ceh. S'a dat o luptă între Cehii răsculați și Austriecii, și, la Muntele Alb, Cehii au fost zdrobiți, rămânând așa până în timpurile noastre.

Dar după aceia a trebuit să vie un alt capitol: orișunde erau rezistențe protestante, ele au fost atacate, de și nu mai era fanatismul religios, ci, după vechiul fanatism religios, interesele dinastice ale Casei de Austria. Încetul cu încetul ele au prins toată lumea d'impjur. A fost deci aproape un războiu general, ca acela de supt ochii noștri. Rând pe rând au fost câștigați șefi personali, Tilly, Wallenstein, de cari s'au servit Austriecii pentru ca pe urmă să se isprăvească într'un fel sau în altul cu dânșii, așa cum se făcuse, prin mâna lui Basta, cu Mihai Viteazul.

Regii vecini chiar au fost atrași în acest războiu. O colaborare internațională se produce astfel în așa-numitul Războiu de treizeci de ani. Întră regele Dane-

marcei, întră Franța lui Richelieu, întră regele Suediei Gustav Adolf, care va fi omorât într'o bătălie, acum câștigată, pe pământ german, ca represintant al protestantismului împotriva catolicismului agresiv al Casei de Austria. Mai mult sau mai puțin, într'o formă sau în altă formă, toată lumea se amestecă, până și prințul calvin al Ardealului, care era Gheorghe Rákóczy I-ii, și de aici a răsărit visul celui de-al doilea Rákóczy de a cuceri Polonia, în războiul pentru moștenirea căreia se amestecase și Electorul de Brandenburg și regele Suediei.

Turburările acestea au durat până la 1648, și Germania a fost devastată de armatele străine neplătite, libere să se poarte oricum cu populația: ea a suferit până în secolul al XIX-lea de pe urma jafurilor, pe care le-a stârnit de fapt Casa de Austria.

Atunci oamenii începură a se întoarce spre diplomație. Odată, ea îndeplinia numai lucruri pur formale: cum se face un tratat, cum scapă cineva de supt un tratat prin anumite dibăcii juridice; rolul diplomaților a fost foarte multă vreme unul de informație numai: în secolul al XV-lea și al XVI-lea așa era.

Dar iată că în Războiul de treizeci de ani, diplomația capătă un rol mult mai mare: generalii, suveranii se găsesc prinși în mrejele pe care le întinde ea, represintată nu numai prin oameni de carieră, dar și prin oameni politici, în legătură cu ideile timpului. Și tot pe basa aceasta materialistă, — teritorii, interese de Stat, — diplomații ajung să creeze un nou mijloc de a putea face ca toată lumea să trăiască împreună. S'a ajuns la actele care se chiamă tratatele din Westfalia, de la Münster și Osnabrück.

Din nevoia de a-i împăca pe toți printr'o formă dibace, de a realiza un fel de echilibristică, s'a creat „echilibrul european“, care fixează ce are fiecare: dacă unul crește, trebuie să i se dea și altuia dreptul de a crește și el.

O doctrină fără niciun fel de basă morală, dar care a trăit foarte mult.

Era imposibil să nu iasă cineva puțin din strânsoarea

aceasta, să nu întindă un deget dincolo de acest pîn-jiniş al diplomaţilor de la 1648. Dar nu e mai puţin adevărat că pe baza acestui „echilibru european“ s'a putut sprijini Europa multă vreme: atâtea războaie au fost evitate, atâtea opere de civilisaţie au putut fi îndeplinite, pentru că se ştia cineva apărut prin tratate dincolo de care dacă se trece, aceasta înseamnă aiun-carea lumii din nou în haos.

Încercări de colaborație înainte de Ludovic al XIV-lea

Am văzut cum monarhiile, monarhia franceză, monarhia spaniolă, și orișunde s'a întemeiat forma aceasta monarhică, represintă niște formațiuni materialiste, teritoriale, militare, financiare,—egoiste. Monarhul este stăpân pe Stat, națiunea n'are pentru dânsul niciun fel de importanță. Un Stat este gata orișicând să sară asupra altui Stat. Hotarele sânt în continuă prefacere, ceia ce este o nenorocire pentru omenire.

Dar, încă odată, e o nevoie elementară a omenirii de a conlucra pentru civilizație.

În această formă, brutal cuceritoare, anexionistă, apăsătoare, orice rege ia de orișunde: n'are niciun fel de importanță care este populația de acolo, care este dreptul ei istoric. S'a văzut apoi cum s'au încurcat cu toții în acel Războiu de treizeci de ani, și i-am văzut rezultatul.

Se fixează care sânt hotarele fiecărui Stat, hotare recunoscute de celelalte State. Cine vrea, se poate sprijini pe această recunoaștere, dar, de obicei, trec câțiva ani de zile și hotarele acestea sânt încălcate chiar de cei cari le-au fixat. E, de altfel, soarta ori-cărui hotare de ordin material, cu privire la care n'a fost întreat nimeni din cei cari trebuie să trăiască în cuprinsul lor.

Numai națiunile, prin conștiința lor, pot să dea formațiilor politice o basă morală.

Din tratatele de la Westfalia va rămânea deci un singur lucru: că totuși se poate, fie și numai pe calea aceasta mecanică, să se stabilească anumite principii,

care durează mai mult sau mai puțin, căci, când împrejurările sânt defavorabile, se ajunge iarăși la războiu. Totuși ideia echilibrului european n'a dispărut cu totul: și astăzi mai recurge cineva din când în când la dânsa, când n'are altceva la îndemână.

Dar, alături de ce s'a înfățișat până acum, există, pentru a căuta măcar supt acest raport material o mai bună basă de colaborare, încercări pornite din suflete bune, din minți luminate, din inimi creștine. De una din ele se întâmplă că eu m'am ocupat în special¹, cu foarte mulți ani în urmă.

Este vorba de un Italian care s'a așezat la Grenoble, în Franța, pe la 1460. Îl chema Antonio Marini. Spirit foarte născocitor, pe vremea când s'au descoperit multe lucruri, între altele și tipografia, acest om fără profesie iscodia fel de fel de planuri mecanice: un nou cuptor de cărămizi, sau așa-numitul *carro* de la Veneția, pentru a face să treacă vasele din Mare în basinul venețian, ceva analog cu eclusele de astăzi.

Dar Antonio Marini a apărut într'un rând la Praga, unde era un rege național, Gheorghe de Podiebrad, care a fost în legături și cu Matiaș Corvinul și a jucat un rol important supt raportul religios, fiind husit, nu catolic.

S'a păstrat planul lui Antonio Marini, care prevedea confederația tuturor Statelor creștine; ele rămâneau independente, dar întrând în anumite legături dintre dânsese. Pe lângă sprijinul lui Gheorghe de Podiebrad s'a căpătat și al regelui Franciei, care era marele egoist Ludovic al XI-lea. S'au alcătuit și câteva tratate, pe baza acestui plan. Era, încă de atunci, un fel de Europă, căreia însă nu i se zicea așa.

Dar aceasta e epoca mării primejdii turcești. Turcii otomani, cari nu erau cuceritorii crunți pe cari și-i închîpuie cineva, distrugând totul în cale, au împrumutat de la toate popoarele între care s'au așezat și cărora li-au lăsat, cum s'a arătat, rosturile lor, dar cu un oarecare câștig pentru Statul acesta, așa încât el

¹ In „Mélanges“ Gabriel Monod.

apare ca o societate de mai multe națiuni datorind tribut și anumite venituri aceluia care lua asupra-și sarcina de apărare.

În expansiunea lor, Turcii se supuneau unei cereri a teritoriului și a istoriei. Am spus că un Stat, când dispăre, lasă o hartă, și oricine se așează acolo se îndreaptă după dânsa, fără să-și dea seamă. Astfel, Turcii au intrat în harta Imperiului bizantin, a Imperiului roman de Răsărit, și instinctiv ei căutau să-l refacă. Dar erau și bande de ale lor, care s'au băgat peste tot, prădând: au apărut astfel în Stiria, în Italia-de-Nord. A fost o spajmă generală: unele țări au căzut, altele au devenit tributare, multe erau amenințate.

Și, atunci, față de primejdia aceasta generală a Turcilor din secolul al XV-lea, lumea creștină a căutat să se înțeleagă. Din Ungaria, de exemplu, veniau represintanții regelui la Dieta germanică. La Dieta aceasta și trimiteau solii Papa, Împăratul, deosebiții regi, și alți șefi de Stat, pentru a discuta cum să se reziste acestei primejdii turcești.

O mulțime pe planuri s'au format fără a se ajunge la un rezultat. Chiar cruciata Papei Piu al II-lea, foarte bine pregătită, n'a plecat. Dar nu mai e vorba de cruciata cea veche, ci de un fel de tovărășie a popoarelor creștine. Nu se provoacă mișcări populare, ci se are în vedere o întreprindere de State, legată de o problemă politică.

Ideia apărării comune n'a dispărut niciodată, dar, în secolul al XVI-lea, s'a produs lupta dintre Carol Quintul și Francisc I-iu, care a trecut la primii moștenitori ai acestor doi monarhi; pe urmă au intervenit războaiele religioase, și în haosul acesta nu era cu putință a se mai face ceva în acest sens, de și Luther vorbea necontenit de necesitatea luptei contra Turcilor, cerând în pamfletele sale să se împace toată lumea pentru aceasta. Un studiu german al unui tânăr cercetător sas, d. Göllner, caută să descopere în chiar lupta aceasta dintre Carol Quintul și Francisc I-iu opinia publică de atunci, și se vede astfel cum considera societatea întreagă acest războiu. Afară de pamflete pentru Carol Quintul și în contra lui Francisc I-iu și altele

pentru Francisc I-*iu* și contra lui Carol Quintul, sânt și alte broșuri care recomandă înțelegerea defensivă a tuturor Apusenilor creștini.

Înainte de războiul de treizeci de ani, Henric al IV-lea, regele Franciei, om foarte simpatic și foarte popular, dar care nu era un creator de teorii, s'a gândit, supt influența cuiva, poate Sully, care a scris „Economii Regale“, carte de economie foarte interesantă, întrecând cu mult cugetarea epocii, la un nou sistem european, cunoscut mai mult sau mai puțin bine.

El voia chiar să înceapă un războiu ca să dărâme Casa de Austria, care încunjura Franța, prin Spania lui Filip al II-lea și prin Germania, unde erau Împărați din aceeași familie. După aceea ar fi fost o altă Europă, fiecare Stat având în ea rostul său. Dar Henric a fost omorât în momentul chiar când era să plece la războiu, și supt Ludovic al XIII-lea, copil în sama unei mame nepri-cepute, rolul european al Franciei a trebuit amânat mulți ani de zile până ce a venit Richelieu. Prin urmare, Europa a rămas să se bată în acest timp, fără să mai fie cineva care să poată aplica un astfel de plan.

Dar până la Ludovic al XIV-lea, care a adus și altceva decât setea de pământul altuia, decât pofta de supuși altuia și de veniturile altuia, mai sânt de considerat două lucruri în legătură cu colaborările ce urmărim. Întâiu, a fost, o bucată de vreme, cum era și de așteptat, asupra Europei întregi o mare influență spaniolă, care și ea înseamnă un mijloc de colaborare. De fapt latinitatea, supt raportul sufletesc există, și există în sensul că nu totdeauna aceeași națiune latină exercită o influență generală, ci aceste nații se schimbă pe rând în exercitarea acestei mari și nobile misiuni.

În această epocă hispanisantă, Spania, care dăduse Europei pe Carol Quintul ca Împărat și apoi influența lui Filip al II-lea supt raportul catolic, ajunge a domina și gândirea. Astfel, Iesuiții sânt de origine spaniolă, prin creatorul Ordinului, Ignațiu de Loyola. Forma aceasta, internațională, plecând din vechea disciplină spaniolă reușește să se exercite asupra Europei întregi.

Dar la Spanioli, din cauza luptelor îndelungate cu

Maurii, s'a format un spirit particular, care trăiește la ei și până acum. S'au elaborat anumite noțiuni, pe care alte popoare nu le au: orice Spaniol se împărtășește, în vremile obișnuite, de cultul național al onoarei. Pe lângă aceasta, este și un fel de a trăi democratic în Spania. El se vede în drama spaniolă a lui Gulielm de Castro, a lui Lope de Vega și a lui Calderon de la Barca. În ea se amestecă toate genurile: lirism, dramatism propriu-zis, cântec, numai danțul lipsește; nu o idee, care să stăpânească totul, ci necontenit digresiuni, dar pline de viață. Teatrul acesta nu este făcut, ca al lui Ludovic al XIV-lea, pentru un număr de doamne și domni de la Curte; el este pentru toată lumea: se face oarecum în piață.

Cel din urmă om are dreptul de a figura astfel în civilizația spaniolă. Murillo zugrăvește acele splendide madone de modă italiană, dar și pe copiii păduchioși cari și caută găzele în cămașă pe maidan, sau pe aceia cari mănâncă împreună felii de dovleac, așezați pe pământ, cum, de alminteri, și azi, în Madrid, lângă case americane de câte douăzeci de etaje, rămân locuri nelimpresimuite, pe care se tăvălesc tot felul de copii cu moravurile cele mai ciudate.

Principalul produs al mentalității spaniole devenite instinct e erou. Onoarea este lucrul de căpetenie pentru orișicare; oricine este în atitudine eroică și nu poate să se coboare supt dânsa. Lovituri de spadă, dueluri la luna plină, scări de mătasă, care se prind în marginea unei ferestre, lucruri care au intrat cu desăvârșire în firea însăși a poporului.

Și, astfel, sentimentul de onoare, ca și acela de frație democratică între oameni, s'a răspândit foarte larg în Europa. Tragedia franceză a lui Corneille este copia aceleia a lui Gulielm de Castro: Horații și Curiții lui, ca și, firește, Cid și Chimena lui, nu sânt Francesi, ci Spanioli. Vestita replică la „Ce trebuia să facă?": „Să moară“, „q u ' i l m o u r ū t“, nu e un strigăt frances. La Corneille sânt două lucruri amestecate: partea eroică spaniolă și partea cealaltă, care nu este general-francesă, ci normandă, cu argumentarea silogistică a

proceselor introduse și în ordinea sentimentelor; căci iubirea este un proces, cu părți care pledează înaintea publicului.

Pe vremea lui Ludovic al XIII-lea toată lumea este spaniolisată: costume spaniole, pălăriile acelea mari cu pene înalte, justaucorps-ul, chiurasa de piele ca pentru războiu, cizmele umflate e n e n t o n n o i r. A trebuit să cadă un număr de capete după porunca lui Richelieu, pentru ca să nu fie, la fiecare colț de stradă, pentru nimica toată, un duel.

Și aceasta a avut, pretutindeni, o influență bună. Cultul onoarei, mai mult sau mai puțin îl avem și noi astăzi, și el ne împiedecă, la un moment dat, de a face lucruri folositoare, de altfel, nouă, nu numai la un om, ci la un popor. Simțim necesitatea imperioasă de a face cutare gest.

Se mai poate adăogi încă un lucru. Carol Quintul a fost Împărat, și ceva din imperialismul lui a rămas la Filip al II-lea. Din punctul de vedere imperial, Spaniolii simt necesitatea unei lumi unificate, lucrând împreună, ca în bătălia de la Lepanto, supt Don Juan de Austria, împotriva Turcilor. De aici și în literatură a rezultat ceva foarte interesant: cărțile de istorie pentru toată lumea, pentru toate popoarele, care apar într'un anumit moment prin a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și continuă și în al XVII-lea: Istoria Timpului său a lui Adriani sau aceea a lui Maiolino Bisaccioni, în care e vorba și de lucruri de la noi, în vremea lui Vasile Lupu, ba chiar, înainte, cartea lui Natalis Comes, care tratează și despre luptele din Muntenia pe la 1550. Astfel de cărți sânt multe, și este una vestită, scrisă în limba latină, tradusă apoi și în franțuzește, a președintelui Thuanus, de Thou, cu același interes și pentru Orient. Apare, astfel, sistemul de a pune la un loc istoria diferitelor țări, pe basă de egalitate, după importanța celor săvârșite.

Curtea de sistem frances: Ludovic al XIV-lea

Influența francesă din vremea lui Ludovic al XIV-lea este un lucru cunoscut pretutindeni; numai cât este vorba să se definească influența aceasta.

Care este deci influența pe care Franța lui Ludovic al XIV-lea a exercitat-o asupra unei mari părți din Europa, parte care se mărește neconținut, și va ajunge cu vremea atât de întinsă, încât va răsbate până în noua clădire pentru Capitala Împărăției rusești a lui Petru-cel-Mare, până la Petersburg, sau și până la Constantinopol și la anumite puncte, unde se întâlneau Europeanii, din Asia Mică; și va fi și o influență asupra Americii, dar aceasta are alt caracter, și acolo poate fi o discuție interesantă: ce este specific american și ce este frances în lumea aceasta de idei de unde a ieșit America-de-Nord. Dar, ca să se înțeleagă ce este influența francesă supt Ludovic al XIV-lea trebuie o înfățișare a naturii înseși a „marelui rege“.

E într'adevăr un mister cum el a ajuns să știe ce știa, ceia ce nu înseamnă că tot ce-i este atribuit ca scris vine numai de la dânsul. Însemnările lui în ce privește datoriile de rege sânt o operă foarte frumoasă, și cine le cetește ajunge la un alt rezultat cu privire la personalitatea lui. Dar Ludovic apare ca un om făcut, prefăcut, tot ce poate fi mai străin de natural, un om care, în făptura sa fizică, în manifestațiile sale publice, în pompa aceia strălucită, în prestigiul artificial pe care l-a știut câștiga, a trecut printr'o mulțime de operații pregătitoare.

Intr'o carte a unui Eagles, care reproduce o fantasie

a marelui romancier Thackeray¹, am găsit un desen foarte hazliu. Ludovic al XIV, a cărui figură o avem mai mult sau mai puțin în fața ochilor, cu toate dantelele, cu toate falbalalele sale, cu papucii cu tocuri înalte, cu peruca revărsată în valuri, părănd un om înalt și voinic se învederează, desbrăcat de accesorii, în anii din urmă, ca un biet moșneguț felegos, îndoit de șale, mic și slab, cum l-or fi văzut foarte puținele persoane care au avut acest privilegiu.

Se mai crede încă și acum că era un om de o activitate extraordinară, istovitoare, care se amesteca în toate. Felul lui de viață în alte domenii arată că așa ceva era imposibil.

Din însemnări însă, oricât ar fi fost de revisuite ca stil, în locul lui Ludovic al XIV-lea de închipuire, care uimește lumea prin înfățișarea sa, vedem un altul: un om foarte simplu, potrivit cu firea însăși a poporului francez, și nu trebuie să uităm un lucru, care explică pompa aceasta: mama lui era o principesă de Austria, venită din Spania, iar Spania era țara cea mai ceremonioasă de pe lume; prin urmare de acasă s'a obișnuit el să fie solemn și magnific, fără însă ca aceasta să fi putut birui partea într'adevăr francesă din firea lui.

Era și un om de o conștiință foarte delicată, ceia ce nu s'ar bănuși, căci se crede că hotărîrea lui, dorința lui de strălucire și de glorie îi astupa glasul conștiinței. De alături la Apuseni, cari merg la confesional ca să-și facă mărturisirea, sânt fenomene sufletești pe care noi nu le avem și le înțelegem cu greu.

Am vorbit de influența spaniolă, care a fost așa de puternică: ea a creat și eticheta de la Curtea Franciei. De fapt, ea vine din Orient prin Bizanț, a trecut pe urmă în Spania, apoi la Viena și s'a transmis până în timpurile noastre.

Nu era o etichetă veche spaniolă. Ferdinand și Isabela nu se încunjurau de un prestigiu deosebit. Regii aceștia „catolici“ erau simplitatea medievală însăși. Trăiau în acele vechi palate din evul mediu, în care odăile

¹ G. Wooliscroft Kead, *Chats on costume.*

erau mici și întunecoase și mai mult goale. Iar, în ce-l privește pe Filip al II-lea, la Escorial, pe de o parte era marea clădire consacrată lui Dumnezeu, biserica, iar, pe de altă parte, încăperile lui de locuință, care cuprindeau o sală, două, și un alcov, acela în care a zăcut și a murit.

O Curte deosebită în jurul lui Filip al II-lea nu se poate aminti. El lucra de dimineața până seara, fără niciun ceas de răgaz; neconținut veniau ștafete, care aduceau știri, secretarii dădeau ordine de iscălit, supt care el punea, ca toți regii Spaniei, nu numele său, ci „el Rey“, „regele“.

De la o bucată de vreme s'au introdus însă în Spania moravuri de Curte severe, pe când, în Franța, era, întâiu, amintirea Ecaterinei de Medicis. Dar Henric al IV-lea era de o simplitate și de o zgârcenie extraordinară.

Dar din eticheta orientală introdusă în Spania, din magnificența chiar a suveranilor mauri cari fuseseră în Spania și cari aduseseră un lux mare din Orientul lor, din obiceiurile italiene, care existau încă din secolul al XVI-lea, din toate acestea s'a format marea concepție de Curte a lui Ludovic al XIV-lea.

El se ascundea, personal, cu simplitate, dar se afișa cu iubire de represintare în afară, o nevoie la care se supunea, și dovadă că el putea trăi și altfel, este că, spre sfârșitul vieții sale, femeia de foarte bună familie, dar văduva unui actor caraghios și sărac, a unui autor de piese comice, Scarron, doamna de Maintenon, care a fost soția morganatică a regelui, vorbindu-i tot de păcate, l-a făcut de s'a retras, părăsind din pompa Curții, Racine a primit ordin să nu mai scrie piese din lumea greacă și romană, cu fel de fel de lucruri pe care nu le binecuvintează Biserica, și atunci el a dat Esther și Athalie, pentru fetele de la Saint-Cyr, școală pe care o înființase, și pe care o supraveghia chiar, doamna de Maintenon.

Dar, în afară de această parte din urmă, care ni arată temperamentul adevărat al regelui, Curtea este de o strălucire extraordinară. Când el se scoală, actul de a-i dea cămașa represintă un privilegiu extraordinar. După ce se îmbracă, îl așteaptă viața publică, nu în

piață, ci în înseși încăperile lui. Când a făcut Versailles, după exemplul Escorialului, între cele două palate este o foarte mare deosebire: la Escorial, regele e într'un cuprins rece și modest, iar biserica pentru Dumnezeu este, cum am spus, mare și strălucită; la Versailles, din potrivă, sânt atâtea camere și galerii mari pentru rege. Aici este și un plan politic: a distruge nobilimea acasă la dânsa, în castelele din provincie, a o atrage la Versailles, a o așeza în acele multe încăperi, pentru a o avea la îndemână, distribuindu-i anumite pensuni. Natural, cine trăiește cu pensie la Versailles se ocupă mai puțin de moșiile sale, care se ruinează, și, cu aceasta, cade independența materială.

Când regele mănâncă, trebuie să-l vadă toți; când regele se plimblă, toată lumea merge după dânsul, și sânt anumite grade pentru drepturile pe care le are fiecare de a fi lângă rege.

Seara, regele nu se putea culca fără un întreg grup de oameni adunați în jurul lui, așa cum o arată Memoriile doamnei de Boigne.

Aceasta este regalitatea francesă: foarte pompoasă, foarte precisă în ceremoniile sale. A se prezenta cineva la Curte era lucru de cea mai mare importanță și de o mare greutate: fetele care voiau să fie primite acolo, făceau exerciții multă vreme, pentru că erau și mișcări greu de executat.

În cadrul acesta strălucit ajunge a trăi regele Franței încă de la început. El este un foarte rău vecin. Fără idei generale în ce privește societatea europeană, el ia de unde poate, „complectându“-și astfel regatul. Căsătorit cu o princesă de Spania, a luat Flandra francesă, cu toate că soția lui declarase că renunță la toate drepturile de moștenire, dar s'au găsit legiști cari să observe că moștenitorul regelui Filip al IV-lea este din a doua căsătorie, pe când Maria-Teresa, soția lui Ludovic, fiind din prima căsătorie, se bucură de „dreptul de devoluțiune“, care rezervă, în Flandra, a ceaastă moștenire celor din prima căsătorie. A luat apoi Franche-Comté, comitatul de Burgundia. Moștenise Alsacia, dar Lorena a venit mai târziu, în secolul al XVIII-lea. A

luat Strasbourgul, oraș episcopal, supt cuvânt că, dacă nu-l ia el, îl iau Germanii.

În felul acesta și-a făcut hotarele Ludovic al XIV-lea, dar un gând de a face să colaboreze nația cu dânsul nu l-a avut. În politica lui din afară, cu atât mai puțin a avut el simțul colaborațiilor necesare.

Până mai târziu, literatura franceză avea de sigur o foarte mare strălucire, însă strălucirea aceasta era legată de anumite condiții, și nu se putea muta deci aiurea. Piesele lui Corneille, ale lui Racine, acestea de o simțire mult mai subtilă decât argumentele de drept ale lui Corneille, nu puteau fi jucate pretutindeni. Anglia nici n'a vrut așa ceva; Spania avea un teatru al ei, de un alt caracter; în Germania, pregătirea publicului era foarte dubioasă: când s'a jucat o piesă de acestea franceză, târziu, în secolul al XVIII-lea, trebuia să se „taie“ cu meșteșug capul cuiva pentru a servi publicului capul tăiat ca să se convingă că nu e glumă. Dacă, în copilăria lui Frederic al II-lea de Prusia, se reprezentau convenabil astfel de piese, era pentru că mama lui era o principesă de Hanovra, provincie germană unită dinastic cu Anglia. Din parte-i, Italia se închisese: ne mai având influență în străinătate, ea se strângea în mici academii de provincie, în care se presinta o literatură mediocră ca inspirație, ca a lui Filicaja, dar aceasta nu e o literatură vie.

Își închipuie lumea prea ușor, când generalizează, că în vremea lui Ludovic al XIV-lea s'a întins, de-odată, influența literaturii franceze asupra Europei întregi. Nu, ea nu se impunea nici măcar oricării princese străine măritată în Casa de Franța. La Curtea lui Ludovic, căsătorită cu însuși fratele regelui, era o principesă de Palatinat, vestita Liselotte, ale cărei scrisori, foarte interesante, dar tot așa de vulgare, sânt scrise în vechea nemțească de acasă.

Dar atunci ce se întinde asupra Europei și formează un puternic element de legătură? E reducerea unei vieți întregi de Stat la rostul Curții Nu la monarh personal, ci la decorul și la luxul acesta de ansamblu, care se chiamă Curtea.

Firește, Curtea aceasta o domină Ludovic, dar, puțin

este și el dominat, măcar influențat, de Curte. Ludovic nu mai are nicio legătură cu Parisul, care ducea altă viață, și, dacă nu se hotăra el să creeze Versailles, n'ar fi fost Revoluția franceză. Prin Versailles el s'a izolat de capitală și de țară. Se deplasa greu, cu miile de trăsură, pe care supușii din provincie le întrețineau fără multă plăcere. Astfel, regele nu aude niciun fel de critică, ci primește numai anumite laude, se informează numai prin anumite rapoarte. Dar monarhia este mai bine stabilită când fiecare o cunoaște și apreciază, punând un moment din viața sa în legătură și cu puterea de Stat prin monarh.

În toată Europa se imită forma franceză. Astfel un număr oarecare de Germani se adunau, întrebuintând sau ba limba franceză, în jurul suveranului, care se simțea obligat a-și face un castel sau mai multe,—căci de la o bucată de vreme, Ludovic n'avea numai Versailles, ci și alte rezidențe împrejur. Se găsea foarte rar câte unul care să iasă din modă și să-și bată joc de dânsa: tatăl lui Frederic al II-lea, mare mojiș, mare bețiv, fumând de dimineață până seara, temându-se numai de nevastă, dar pe copii umblând să-i zugrume cu perdelele, bruta aceasta, foarte credincioasă din punct de vedere calvin, ba chiar pietist, până la sfârșitul vieții, își bate joc astfel de Ludovic al XIV-lea și, în năcazul nevestei sale, — care era principesă de Anglia, unde moda franceză prinsese pe la 1660, după Cromwell și republica engleză, prin fiii decapitatului Carol I-iu, crescuți în Franța —, la un anume ceas chema toată familia și circula solemn în mijlocul curții, de jur împrejur, pentru a se întoarce apoi în casă, arătând că și el urmează moda timpului.

Sistemul acesta, care a mâncat atâția bani, a contribuit să creeze o legătură între popoare. Fiindcă popoarele se înțelegeau greu, pe când Curțile se puteau înțelege.

Și, mai la urma urmei, este mult mai bine să se înțeleagă un grup de oameni, oarecum selecționați, cari au aceeași educație, aceleași vederi, cari urmează aceeași linie și se inspiră de la aceleași principii decât

să se lase soarta țărilor întregi în mâna unor grupe care s'au unit prin legături misterioase, cu jurăminte strașnice și care, într'un anumit moment, dispunând de Statele lor, aruncă, adorându-și idoli, lumea întreagă în cea mai cumplită nenorocire, iar, când e să se ceară socoteala, nu se știe unde să se presinte lumea.

Unirea prin ideile „filosofice“

Dar, în același timp, pentru gândirea însăși, un sistem internațional se întinde prin Franța, și el ajunge să apropie toate popoarele; ajunge să le apropie, ca să întrebuițez cuvinte de acum, „static“ și „dinamic“. Avem a face cu lucruri care se răspândesc mai mult decât un secol.

Această acțiune de tot mai strânsă apropiere nu vine de la dinastii, de și regii însăși erau înrudiți, așa încât s'ar putea vorbi de o dinastie europeană. Cutare rege al Spaniei era Habsburg, și era și Burgund, prin strămoși mai depărtați, cutare rege al Franciei, să zicem Ludovic al XVI-lea era fiul unei principese străine, de Saxonia, și avea ca bunică pe soția lui Ludovic al XV-lea, Polona Maria Leszczyńska. Și Maria-Antoinetta, princesă de Austria, primia instrucții de la reprezentantul la Versailles al mamei ei, Maria-Teresa, și servia interese austriece pe lângă cele franceze, ba adesea, contra lor.

Deci, pe lângă Curți, care formau asociații universale, capabile de a menține pacea, se dezvoltă forma cealaltă. Nu toată lumea era în legătură cu Curtea. Racine făcea tragediile lui pentru acest cerc restrâns. Am văzut că, atunci când Curtea admitea tot felul de legături de dragoste, scria într'un fel, iar când Curtea a trecut la pocăință, supt influența d-nei de Maintenon, făcea *Esther* și *Athalie*, după voia lui Dumnezeu. Molière era tapițerul curții — un mijloc de a avea o subvenție — și era la dispoziția Curții, dar nu tot teatrul lui Molière, în care este ceva shakespearian în domeniul

comediei, e după voia lui Ludovic al XIV-lea, care, dacă ar fi fost întrebat, nu știu dacă ar fi îndemnat să se prezinte nemuritoare figură a lui Tartuffe, din care avea multe exemplare la Curte. Dar acel care a făcut „l'impromptu de Versailles“ rezervă sufletului său domeniului pe care știe să le apere. Corneille nu știu zău dacă s'ar fi plecat la exigențele Curții, dar Boileau, în critica lui, nu servia interese, care să fie ale regalității, ci lovia unde putea, și la el sânt unele lucruri care ating chiar sistemul lui Ludovic al XIV-lea. Ba chiar la Racine se află acele versuri, în care se critică Alexandru-cel-Mare, „cet é cervelé qui mit l'Asie en cendres“ și lumea putea crede că este, puțin, vorba și de regele.

Dar, în afară de acești scriitori, e gândirea franceză. Și cea religioasă, care înseamnă o legătură internațională în afară de Curte și termină prin a fi hotărât împotriva Curții. Bossuet, episcopul de Meaux, marele orator, avea o independență absolută față de Curte: în numele lui Dumnezeu, aruncă el fulgerele sale, ca în cutare celebru discurs funebru, și chiar în Discursul la Istoria Universală, când se ajunge la formula că „omul se agită și Dumnezeu îl conduce“, „l'homme s'agite et Dieu le mène“, aceasta nu înseamnă a lăsa totul în sâmba divinității antropoforme care e Maiestatea Sa.

Dar și alt mare cleric, Fénelon, care și el a fost episcop, ajuns preceptor al ducelui de Burgundia, al doilea moștenitor al regelui, a făcut dintr'insul un prinț revoluționar, prin *Les aventures de Télémaque*. Altceva decât materia ideologică dulceagă pe care singură o văd atâția pedagogi! În această idilă cu subiect antic, e vorba de un rege, Idomeneu, din Salenta, care nu samănă de loc cu Ludovic al XIV-lea, ci e tocmai contrariul: rege pașnic gândindu-se totdeauna la binele supușilor săi, rege legal, reformator.

De alături și altfel se simte în epoca lui Fénelon curentul, așa de puternic, către reforme care nu erau pentru Franța, ci pentru toată lumea. Ducele de Burgundia n'a trăit ca să facă opera regală a revoluției de pe tron, dar, după moartea lui Ludovic, cum el lăsa un moștenitor copil cu un regent, fiind, acesta, ducele de

Orléans, care se ocupa de chimie, și lumea spunea că pregătește otrăvuri, — de altfel, un om cu viață foarte liberă, și de aceia cele mai groaznice lucruri s'au pus pe sama lui, trăind în plăceri și murind în plăceri și între compromițătoare sincerități, — oricum, regentul a voit să schimbe cu desăvârșire Franța după un sistem universal, de caracter filosofic. Vedem de unde vine inspirația, așa că putem zice că omul așa de criticat a fost primul revoluționar, ba, într'o privință, mai revoluționar decât Robespierre, pentru că a tăia capete fără un sistem revoluționar nu înseamnă a fi revoluționar, dar a revoluționa societatea întregă fără să tai niciun cap, e altceva.

Chiar sistemul financiar, așa de batjocurit, al lui Law era pentru toată lumea. Law se născuse Scoțian, el s'a oferit pe urmă și la Veneția, ba chiar și lui Petru-cel-Mare. Cum finanțele franceze mergeau rău, de altfel ca și finanțele de aiurea, el s'a gândit să scoată aurul de unde era grămădit și nu funcționa, pentru a-l pune în circulație prin bilete care represintau mai mult decât valoarea aurului. Și, pe de altă parte, cum Franța avea colonii, cu care nu știa ce să facă: Mississipi, cu Noul Orléans, Louisiana, el a cerut să se puie la dispoziția băncii sale privilegiate aceste domenii ale Statului pentru a le pune în valoare. Dar curtesanii cu trecere în cereau bani, iar naivii își închipuiau că, de a doua zi, pot cere banii lor înapoi. Astfel Law a căzut, dar nu și ideile lui pentru oriunde.

S'a produs, prin urmare, la un moment dat, împotriva Curții, sprijinită pe tradiție și pe dreptul istoric, o mișcare de caracter ideologic universal. De unde pleacă această mișcare și care este caracterul câtorva din oamenii, cari o represintă?

Cel mai mare filosof al epocii lui Ludovic al XIV-lea e fără îndoială Blaise Pascal. Pascal era și un fiziician, un matematic, și nu și uită metoda, dar o întrebuințează pentru lupte de un caracter nou. El a combătut pe iesuiți în așa-numitele *Scrisori Provinciale*, în care se înfățișează un „provincial”, un șef de provincie iesuit, care se destăinuiește; el a lăsat

„Cugetările“ sale, cu privire la care este o întrebare dacă el nu visase un sistem filosofic, din care să facă parte ele.

Dar Pascal e un suflet adânc religios, și el dă definiția: „omul este o trestie gânditoare“, un roseau pensant, pe când, cum vom vedea, raționalismul contemporan considera sufletul uman ca o stâncă neclintită a cugetării. E, de fapt, prin simțul covârșitor al misterului, un suflet medieval, și este înțeles, acum, tocmai fiindcă e medieval, căci noi ne întoarcem încetul cu încetul către cugetarea complexă și misterioasă a evului mediu.

Bolnav, Pascal stă acasă, întâlnindu-se doar cu sora sa, Jacqueline, cu cugetătorii catolici, de un spirit mai larg, de la Port Royal, din mănăstirea și școala pe care Ludovic a ordonat să le radă cu desăvârșire. Raporturi cu puterea, așa cum este, nu le are și n'ar consimți să le aibă. În față, Baruch Spinoza, om de o intelectualitate foarte vastă, de o siguranță în cugetare nezugduită, de un profund simț al religiei și al legăturilor nu numai dintre toți oamenii, vede un singur om, și Evreul spaniol așezat în Țările-de Jos se rostește că ei toți și cu natura fac unul și același lucru.

Alcătuind opera sa în latinește, el nu s'a gândit s'o scrie în limba strămoșilor sau în limba noii patrii unde-și câștiga pâinea lustruind ochelari, aceasta fiind profesiunea lui.

Lângă acest internațional de origine, Descartes, Cartesius, este un internaționalizat. Nobil francez de provincie, întrebuițat și în războiu, dar fără niciun fel de distincție, își caută adăpost pentru o gândire liberă tot acolo, în Țările-de-Jos. Căci, pe vremea aceea, Olanda joacă un mare rol internațional; cărțile revoluționare în orice domeniu se tipăreau acolo.

Din Olanda predică Descartes teoria sa raționalistă, fără a se gândi că ea va fi aplicată în viața de Stat. Cărțile-i se cetesc cu foarte mare greutate, fiind scrise într'o limbă latină greoaie; *D i s c u r s u l a s u p r a M e t o d e i*, cartea pe care o știe toată lumea, nu era pentru el cea mai importantă. Descartes crede în cugetarea umană, care nu are trecut și nu poate să aibă un viitor de politică.

Dacă regina Cristina a Suediei l-a chemat la dânsul, și bietul filosof, de oarecare vrâstă, intrat la Curtea acestei femei nestăpânite, s'a îmbolnăvit și a murit acolo, el putea să fie chemat tot așa de bine și la Moscova și la Constantinopol.

Căci de atunci apare din nou tipul de intelectual itinerant, fără patrie. Astfel trece pe la noi matematicianul Boscovich, care se interesa de instrumentele de fizică și de cosmografie ale tinerilor Voeyzsi Callimachi, și Domnii noștri erau încunjurați de oameni din toate națiile, Alexandru Ipsilanti având lângă el pe Ștefan Raicevich, din Ragusa, care a devenit agent austriac la noi, pe Panzini, de la Neapole, care aducea ceva din cugetarea lui Giannone, a lui Summonte, a lui Filangieri, pe Sulzer, care era Elvețian, intrat în armata austriacă în calitate de auditor și însurat cu o Săsoaică, care s'a așezat la București, sperând să se întemeieze o Facultate de Drept. Revoluționarul Carra, care a murit pe eșafod în Paris, a fost secretarul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, Domnul Moldovei, care aducea Nemți să-i facă fabrică de postav la Filipeni, apoi la Filipenii Noi, adică la Chiperesti, în marginea Iașilor.

Dar mai ales e simbolic Leibnitz, un foarte mare spirit. El n'a scris în nemțește nimic, și nici nu-i putea trece prin minte că ar putea s'o facă. Toți gânditorii aceștia, până pe la 1770, au scris în latinește, și pe urmă abia a venit întinderea limbii franceze pretutindeni, prin emigranți ca și prin scriitori. Leibnitz scria deci pentru toată lumea. El nu aparținea unei patrii. E din Germania apuseană dar se poate muta orișui de, ca și Erasm. Astfel el i a dat regelui Franciei ideea de a cuceri Egiptul. Nu s'a așezat lângă niciunul dintre suverani: din colțul său german, gândirea i se întindea pretutindeni. A vrut să creeze oarecum și o religie nouă prin Teodiceia sa.

Toți aceștia reprezintă o viață internațională, pentru moment liniștită, căci propaganda nu era revoluționară, ci de opoziție, ironică, mușcătoare. Dinamismul s'a produs mai târziu, în rândul întâiu prin Voltaire, — căci, lăsând la o parte pe „specialistul“ Montesquieu, Rousseau

înseamnă cu totul altceva, un ideolog foarte puțin combativ, un calvin, un provincial din Geneva, care niciodată n'a ajuns să fie de fapt Frances. Dar să ni aducem aminte că s'a dus într'un moment în Anglia unde ar fi fost poate dispus să rămâie. E vremea când Ecaterina a II-a chiamă, atrage tot felul de Francesi, ca să dea directive Statelor sale: l-a chemat, astfel, pe Diderot, care a izbutit tot așa de puțin ca și alți „filosofi“ francesi, de la cari ea cerea mai ales reclama europeană.

Monarhii din Centrul și Răsăritul Europei au, de altfel, un caracter internațional.

În prezent și în aspirațiile de viitor Austria Mariei-Teresei nu este decât un Stat sintetic; tatăl ei, Carol al VI-lea, a fost rege în Spania, unde n'a putut să se mențină, dar s'a întors cu Spanioli și cu Portughesi, pe cari i-a ținut lângă el până la sfârșit.

Ea însăși, crescută franțuzește, în casă vorbea numai franțuzește, din respect pentru soțul ei, ducele de Lorena Francisc, și copiii i-a crescut franțuzește. Fiul ei, Iosif al II-lea, s'a inspirat, astfel, din literatura și din gândirea francesă. Ea însăși primise o cultură mai mult italiană, scriind un fel de limbă amestecată.

Curteni din toate națiile de pe lume se află adunați la Viena, care era, pentru un șfert cel puțin, orientală, cu Greci, Armeni, Bulgari, Români, tot comerțul austriac pentru Orient fiind în sama Companiei Grecești de Comerț.

Frederic al II-lea, din parte-i, este un Frances „filosof“, care și râde de Isus Hristos. El vorbește numai franțuzește, și a vrut să fugă odată în Franța, pentru ca să meargă, ca rege, incognito acolo, până la Strasbourg. Își râdea de limba germană, de ortografia ei, propunând niște sufixe salvatoare. N'avea nicio legătură cu poporul german – oi, pe care el le tundeă, când erau în turma sa, și le mulgea. În armata lui erau în cea mai mare parte străini, ofițerii și curtenii fiind căutați între Francesi, și Academia pe care a ocrotit-o era francesă.

Felul de gândire internațional cere o formă francesă. Pentru ca limba

francesă să ajungă însă la acest scop, ea a trebuit să se useze. Nu mai e pitoresca limbă istorică din secolele al XIII-lea, al XIV-lea și, în parte, al XV-lea, cu libertatea ei sintactică și mulțimea de cuvinte colorate: din aceasta nu se putea face o limbă internațională. Și, atunci, Francesii au sacrificat tot ce era mai național și mai spontan în limba lor și au supus-o unei sintaxe care este a limbii latine, învățată în școală. Au creat conștient o limbă matematică, menită a fi singurul mijloc de comunicație internațională și până în momentul de față.

Limba franceză, servind cugetarea filosofică a epocii, a creat Europa de la 1789, care era aceeași, de la Lisabona și Madrid, unde se răsturnaseră iesuiții și se sechestraseră mănăstirile lor, începând opera de reformă, ori de la Neapole, unde prinți din dinastia de Spania au făcut aceeași revoluție, de la Florența, unde marele duce de Toscana, Austriac, a aplicat tot așa reforma filosofică, de la orișice Curte din Germania și până la Petersburgul Ecaterinei a II-a, până la anumite cartiere din Constantinopol, ba până la București și până la Iași, unde gândirea noastră era îmbrăcată în formă franceză.

Revoluție universală și Imperiu universal

Am ajuns, — după ce am străbătut atâtea secole, în care s'a putut vedea că, alături de ciocnirile violente, sânt tendințe firești de apropiere ale popoarelor, de colaborare în folosul civilizației, creată de toate aceste popoare, care trebuie s'o și păstreze, nu s'o distrugă, s'o desvolte, iar nu s'o împiedece în desvoltarea ei, la viața aceia internațională, în ce privește Curțile și dinastiile, Curți de același fel și dinastii foarte amestecate, așa încât nu erau mai multe dinastii în Europa, ci, în fond, o singură dinastie, ai cării fete și fii se măritau și se însurau în deosebite părți, și aceasta crea un fel de solidaritate, iar, pe de altă parte, era un fel de viață internațională a ideilor filosofice, care se îndrepta împotriva Curților, împotriva dinastiilor, ca și împotriva tradiției și a drepturilor istorice.

Pe vremea aceia nu se întrebuița cuvântul de „Europa“, care a fost foarte mult invocat pe vremea lui Napoleon al III-lea și după aceia, dar cu toate acestea exista o Europă. Cineva putea să călătorească de la un capăt la altul al ei, și se găsea în același mediu de idei și înaintea unor oameni cari vorbeau aceeași limbă internațională, care era limba franceză, purificată în sens matematic și abstract, așa cum se făcuse pe vremea lui Malherbe și a lui Henric al IV-lea, la începutul secolului al XVII-lea ; dacă era pregătit pentru o Curte, el se putea prezenta orișunde și era sigur că întâlnește la orice Suveran același fel de a fi ca și la Suveranul din țara căruia a plecat.

Gândiți vă ce străin s'ar simți cineva, după pacea

care întârzie, trecând, mâni, dintr'o țară în altă țară, ce străin se poate simți cineva, chiar în țările care samănă, care au elemente comune și care înainte au fost aliate, ce se va alege din alianța de odinioară între Franța și Italia, ce greu va fi pentru orice Italian să facă o operă intelectuală sau artistică în Franța.

Era deci același sistem, aceeași tendință de reforme; Suveranii, de alminteri, ca bietul Ludovic al XVI-lea, își puneau cea mai mare mândrie în aceia că se găseau pe linia ideilor celor noi.

Am spus că Revoluția francesă n'a fost făcută contra nobilimii, ci de nobilime, n'a fost făcută contra lui Ludovic al XVI-lea, ci de Ludovic al XVI-lea, care a pătimit pentru că n'a știut să conducă o mișcare care pleca înainte de toate de la reformele pe care el a vrut să le facă și pe care le dorise din clipa suirii sale pe tron, când se speria de greutățile care apăsă asupra lui și asupra soției sale, Maria-Antoineta. Pretutindeni era același lucru.

Revoluția francesă nu este un fenomen frances: că Francesii au vrut s'o presinte așa, că adversarii Franței de atunci, Englezii, au căutat s'o reducă la proporții francesе, aceasta se poate înțelege prin pasiuni de o parte și prin pasiuni de altă parte. Francesii pot serbători căderea Bastiliei, — care, de alminteri, n'avea niciun fel de importanță, ci era o barabăntă veche, care nu servia la nimic, decât când se purta rău un băiat de familie, și-l trimeteau acolo o bucată de vreme, — ei pot serbători „14 Iulie“, de și mi se pare că nu aceasta este data din Revoluția francesă care merită cel mai mult să fie serbătorită, numai pentru niște vărsări de sânge inutile: niște bieți moșnegi omoriți acolo, după ce comandantul Bastiliei poftise la dejun pe câțiva dintre cei cari conduceau atacul împotriva „cetății“, — dar Revoluția francesă a fost un act internațional. Nu numai un act european, dar un act, să zicem, mondial.

Pentru că întreaga revoluție francesă pleacă în mare parte din America-de-Nord. Dacă n'ar fi fost revoluția victorioasă din America-de-Nord și nu s'ar fi întemeiat un Stat pe aceste baze, n'ar fi avut Parisul îndrăzneala

de a începe și de a continua o revoluție în Franța. Acum, este adevărat că Americanii n'au recunoscut Revoluția franceză în metodele ei și în instituțiile pe care le-a produs, și avem, pe lângă desaprobarea formală a vestitului Benjamin Franklin, una din cele mai nobile figuri din istoria omenirii, și notele de zi ale altui American, Morris, care a stat mai multă vreme în Paris și pe care-l scandalisau de o potrivă și copilăria și cruzimea actelor revoluționare.

Dar nu e mai puțin adevărat că Revoluția franceză este o copie greșită a revoluției americane, fiind condusă de un popor care avea alt temperament și căruia-i lipsia frâul religios și moral pe care l-au avut clasele, destul de cultivate și foarte pioase, ale Americii-de-Nord; și este iarăși adevărat, ca să se vadă caracterul acesta internațional al revoluției franceze, — insist asupra lui, pentru că noi avem în momentul de față revoluții care sânt pur naționale și care în zădar caută să se întindă —, că sentimentul național american s'a format târziu și că la început nu exista decât o luptă pentru libertate și pentru drept.

Totuși revoluția americană mai are o lature, asupra căreia trec răpede. A fost influențată, fără îndoială, de pătrunderea ideilor lui Rousseau din *C o n t r a c t u l S o c i a l*: oameni cari se adună și votează o constituție, ceia ce nu este nici istoric, nici sociologic, nici real. Niciodată nu s'au făcut așa Statele și națiunile, care au ieșit din multe greșeli, din multe păcate, din multe sacrificii și din multe acțiuni bune, deci reprezintă ceva foarte complex, pe când Rousseau avea credința că națiunile se pot forma și Statele se pot întemeia pe basa unei idei abstracte.

Revoluția americană n'a fost făcută cu program, cu organizare; rebelii nu dispuneau de niciun fel de forțe la început, ci a fost ca un fel de bătaie între orbi, Englesii neavând trupe, Americanii fiind fără măcar o miliție, și a trebuit ca Englesii să cumpere soldați din Europa și Americanii să creeze o armată din nimic.

Dar mai este ceva, care e pur american: oamenii aceștia veniseră din Anglia pe baza unui hrisov, a unei *c h a r t e*. Înăuntru se spunea: aceștia din cutare loc

și acesta din cutare alt loc, pentru anumite scopuri, au voie să desvolte o activitate, ei putând transmite mai departe această situație de drept. Revoluția americană, care este mai veche cu vre-o douăzeci de ani decât revoluția francesă, a început, apoi, din întâmplare: a fost o bănuială, poliția a vrut să aresteze pe câțiva, lumea, adunată, s'a opus. Ea n'a fost făcută de clasa de jos, care nu exista în America, și aceasta e deosebirea față de revoluția francesă. Revoluția francesă a început foarte de sus și a ajuns imediat foarte jos, pe când revoluția americană era o revoluție solidară, făcută de toți oamenii împreună, în care nu se exercita nicio influență de clasă. Pe când, azi, revoluția rusească este o revoluție de plebe, pornită din clasele mai puțin fericite supt raportul material și intelectual.

Însă au fost în America și avocați, cari au ajuns a fi codificatori. Cei cari au dat constituția de la Philadelphia erau oameni de legi și ei se sprijiniau pe dreptul istoric engles, în care trebuiau să fie specializați.

Pe când în Revoluția francesă niciun drept istoric n'are valoare, dincoace dreptul istoric există în fiecare moment; s'a păstrat, multă vreme, credința față de regele Angliei: răsculații erau în luptă cu guvernul și cu sistemul politic engles din acel moment, dar nu cu regele Angliei, și ar fi fost posibil să se revină la Coroana englesă, dacă erau în Anglia oameni ceva mai înțelegători pentru nevoile timpului. Nu s'a înțeles o rupere de Anglia, și nici până astăzi nu se pot rupe anume legături față de Anglia, care nu sânt determinate de împrejurările de acum, ci represintă un instinct, transmis din generație în generație.

Prin urmare: Revoluția francesă, derivată din revoluția americană, dar apărută, coruptă și stricată de plebe, care a ajuns să fiestă până, până ce a căzut mâna cea grea a lui Bonaparte asupra tuturor, Revoluția aceasta este un fenomen mondial: se putea întinde orișunde. Pretutendeni exista atmosfera revoluționară, pe care nimeni n'o socotia specific francesă, până în momentul când au intrat în vecini

trupele franceze, care n'aveau intențență și prin urmare împrumutau, confiscau și furau foarte adese ori. În mare parte o armată nouă de recruți, în care erau și toți aventurierii, oameni capabili de orice, — Bernadotte, care a ajuns regele Suediei, a fost amestecat la un moment, într'un complot pentru a omorî pe Bonaparte în chiar biserica Notre-Dame, și între mareșalii lui Napoleon au fost și oameni cari nu făceau o deosebire netedă între ce este al lor și ce aparține altora.

Deci, luând cineva Europa de la un capăt la celălalt, simte o atmosferă comună: popoarele înțelegeau a se libera prin ce se făcuse la Paris, — dar o libertate, pe care nimeni n'ar fi fost în stare s'o definească.

În Anglia a existat un curent revoluționar, și cel mai mare poet din vremea aceea, care din nenorocire a scris în dialect scoțiar, Robert Burns, nu este altceva, — ca să întrebuițăm un termen de jeri și poate și de mâne — decât un „țărănist“; nu-i pasă de lumea nobilă și fină de la orașe, ci el se sprijină numai pe amintirile și pe tendințele din satul scoțian de unde a venit. Dar, în afară de aceasta, exista o mișcare de stradă în Londra, care nu respecta pe rege de loc, — și dinastia englesă era, pe atunci, foarte puțin respectabilă, unii fiind nuli, alții nebuni, alții stricați — și mergea până la a l huidui când mergea la Parlament, iar, pentru a fi cineva ales, nu strica să facă o manifestație contra Măiestății Sale. Existau societăți secrete, care căutau să planteze pretutindeni „arbori ai libertății“. Ceia ce a oprit mișcarea în Anglia a fost doar frâul de instinct, pe care-l au Englesii singuri.

În Peninsula Iberică, Napoleon a întâmpinat o mare rezistență, până la „invisibili“ aceia cari stăteau după stânci și omorau în detaliu armata franceză; nația era bucuroasă că vin Englesii să-i ajute. Pe lângă aceia că între Francesi și Spanioli era o veche dușmănie, se adăugia și motivul religios, la un popor condus de preoți. Dar au fost și foarte mulți Spanioli cari au primit cu bucurie Constituția pe care a dat-o mai târziu Napoleon, ca urmaș al Revoluției, și regele Iosif, fratele lui Napoleon, pe care o mare majoritate a poporului spaniol nu l-au voit, a avut și el credințioșii săi, pentru că era un rege sincer liberal.

În Portugalia, fusese o mare mișcare contra Iesuiților, și școli laice s'au așezat în mănăstirile de odinioară, pline de opere de artă pe care copiii, așezați apoi acolo, le-au respectat mai mult sau mai puțin.

Italia, de la un capăt la altul, era pregătită pentru această mișcare, Nordul Peninsulei fiind așa de strâns legat de Franța, în toate timpurile, iar, în ce privește Roma însăși, erau atâția sături până 'n gât de guvernarea Papilor, a legaților Sfântului Scaun. Iar în Neapole și în Sicilia era și o influență englesă, care tindea către parlamentarism. — mai ales în Sicilia. Bourbonii degenerați erau priviți cu antipatie de multe clase ale societății, și, astfel, când cumnatul lui Napoleon, Ioachim Murat, s'a așezat ca rege, acel care, apoi, era să fie împușcat, într'o încercare de întrecere, din ordinul Bourbonului restaurat, el a guvernat spre mulțămirea atâtor. Liberalismul italian a simțit un sprijin în Napoleon, el însuși de origine italiană, care l-a știut măguli: el s'a intitulat rege al Italiei și a trimes la Milano pe fiul Iosefinei ca vice-rege; și până astăzi se pomenește binele care s'a făcut cu aprobarea intelectualilor italieni, dacă nu pe vremea Revoluției, cel puțin în zilele lui Napoleon, — cu toate că s'a prădat mult în Italia pentru a îmbogăți museele franceze —, prin Eugeniu de Beaharnais, vice regele.

Germania din Apus era toată străbătută de spiritul francez, mai ales în regiunea renană. Memoriile reginei Elisabeta a României, resumate, de curând, în revista mea „Cuget Clar“, arată câtă simpatie fusese și în familia ei, de Wied, pentru Francesi. Principesa Elisabeta însăși trăise copilăria și tinereța ei într'un mediu influențat de Francesi și ea nu avea sentimente prusiene. Aceia în casa cea veche a căreia se vorbea franțuzește, regreta că s'au desființat Curțile germane de odinioară, centre de intelectuali, cu moravuri fine. Ea spune că numai de la o bucată de vreme Renanii au ajuns să știe ce este Prusia aceasta, care până atunci li fusese cu totul indiferentă.

Sudul catolic al Germaniei a avut și el multă simpatie pentru Revoluția franceză. Simpatia aceasta a fost, de alminteri, și în Prusia. Toată burghesia^a, pe

care o ofensa casta militară, de o obrăznicie fără păreche, a jubilat când Napoleon a intrat în Berlin, a creat o gardă națională și i-a pus ofițeri din această burghesie, încântată acum că are uniforme mai frumoase decât ale soldaților regelui. Prințul prusian care a căzut în bătălia de la Iena se chema „Louis“.

În Elveția, istoricul Johannes von Müller a strigat de bucurie când s'a produs Revoluția francesă, după ce se oferise a fi întrebuițat de Frederic al II-lea, care l-a refuzat, așa încât, în cutare discurs la Berlin, unde se mutase, el declara că are doi eroi: pe Frederic și pe Napoleon.

Mi-am făcut, într'un rând plăcerea să caut trecutul adversarilor Franciei din timpul războiului de libertate al Germaniei. Unii dintre dâșii au fost la Paris, au asistat la ședințele Adunării revoluționare, ca unul dintre Humbolzi, cari, de al'm'nteri, aveau și sânge frances. Dintre generalii dușmani de moarte ai Francesilor, mulți nu vedeau în lupta pe care au început-o ei decât ridicarea „poporului“, care și apăra „libertatea“, cu aceiași iubire pe care o aveau și Francesii liberi: Gneisenau, generalul care din Austriac catolic se făcuse Prusian și protestant, avea întâiu păreri total deosebite față de cele de mai târziu. Sincer contra revoluției a fost doar Blücher, care nu știa să ortografieze nici în nemțește.

Nu credem ce spune Ségur că, la vestea că Revoluția francesă a început, lumea se săruta la Petersburg. Dar Ecaterina a II-a era o veche revoluționară, care numai când a văzut că lumea înțelege altfel, s'a oprit. Și, mai târziu, Țarul Alexandru, nepot de fiu al Ecaterinei, era crescut franțuzește, în ideile Revoluției chiar, și avea lângă dâșul tineri nobili cari se formaseră supt influența oamenilor Teroarei din Franța: un frate al lui Marat, bestia sanguinară, era așezat la Petersburg și avea o mulțime de elevi supt un nume schimbat; Alexandru formase un fel de Consiliu revoluționar secret, cu care punea la cale transformarea radicală a Împărăției rusești.

Nu mai vorbim de oamenii de la noi, de sfaturile tainice între cei de la București și de la Iași, ba chiar din Banat, de unde Pavel Iorgovici a mers la Paris și

s'a împărtășit din ideile Revoluției franceze. Dacă observă cineva cu atenție literatura timpului și chiar decretul Domnilor de atunci, găsește ușor simpatia revoluționară, din care a rămas cuvântul de „filfison“, de la cântecul revoluționar Carmagnola: „vive le son du canon“ după ce franc-mason dăduse „farmason“.

Revoluția are deci o hartă imensă. Ea se face unde se poate, unde sânt oamenii și unde sânt împrejurările. Ea se poate părăsi, se poate relua, dar starea de spirit revoluționară însăși rămăsese. Un revoluționar, mai târziu, exilat în Belgia, recunoștea că se putea face foarte bine revoluția cu Ludovic al XVI-lea și că excesele cu eșafodul funcționând zilnic au rezultat dintr'o nebunie universală. Ca și alții dintre emigrați, Ludovic al XVIII-lea era un spirit de frondă care făcea haz când i se atacau miniștrii și cetia pamfletele cele mai ascuțite contra guvernului; numai fratele lui, Carol al X-lea, era încremenit în vechile păreri.

Revoluția franceză a trecut prin Napoleon și a mers dincolo de Napoleon. Ea a creat partidul liberal de mai târziu, care nu este decât un bastard al inteligenței criminale a oamenilor de la 1789. Este aceeași pornire, același zgomot, aceeași agitație, același neastâmpăr, fără a îndrăzni să se meargă până la capăt, și, în loc să fie pentru toată lumea și mai ales pentru cei de jos, liberalismul a ajuns a fi un privilegiu pentru cei de sus.

Dar și liberalismul a fost un element de conlucrare internațională: liberalii dintr'o țară și liberalii dintr'altă țară se înțelegeau mai bine decât conservatorii de caracter tradițional și istoric dintr'o țară cu conservatorii din altă țară, de și s'a spus undeva că exista și o tovarășie albă, represintată încă de atunci prin emigrați.

Fugari din Franța, unii la începutul Revoluției, alții mai târziu, cari și ei au jucat un rol foarte important pentru colaborarea umană. i-am avut și noi: un Gaspary de Belleval, un de Sainte-Aulaire. O listă întregă de aventurieri deveniți secre-

tari domnești sau preceptori la boieri. Unul, Carra, a fost secretarul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica în Moldova și, întors în Franța, a luat parte la Revoluție, isprăvind executat. Rusia era plină de dâșii: amintirile lui Tolstoi și ale altor scriitori ruși arată la basă pe preceptorul frances, tip une ori simpatie prin ideologie, alte ori simplu parazit. Unde se duceau ei, cred că nu făceau ca la Coblenz, unde trăiau pe socoteala prințului ecleziastic și se pregăteau să formeze armata lui Condé, care n'a fost niciodată o adevărată oștire. Îi vedem ocupându-se de agricultură, făcând exploatații. Istoricii renovator Schlözer avea o față care făcuse studii superioare de cea mai mare distincție; măritată cu un bancher din Nord, ea ocrotia în casă pe un Frances, care a ajuns și profesor de Universitate; destituit când a venit reacțiunea și a fost răsturnat regimul lui Napoleon, care crease pentru fratele său Jérôme un regat în Vestfalia, el a protestat în puterea ideologiei comune a secolului al XVIII-lea.

Acești emigrați au fost deci un mare factor de cultură pretutindeni și ca răspânditori ai spiritului frances, ca unificatori în gândirea, simțirea și chiar creșterea Europei, ceea ce este lucrul de căpetenie în legăturile dintre oameni. Nu se poate o viață internațională unită fără aceasta.

Tradiția Imperiului lui Napoleon a continuat și mai departe. Însăși mișcarea care s'a ridicat împotriva lui Napoleon e rău prezentată supt unghiul unui naționalism conștient, care se exagerează. Regele Prusiei Frederic-Wilhelm al III-lea cu toată ura care se poate închipi împotriva aceluia care-i luase Statele și le guvernase câțeva vreme, s'a desfăcut ușor din legăturile, impuse, cu Napoleon, așa încât, din armata lui, anumite elemente, cum a fost York, s'au smuls „trădător“, lucrând pe sama lor, ca atâția din „corpurile libere“, și cu intelectuali cari au luptat contra „tiranului“, pe un timp când aceștia organizau din Prusieni și din alți Germani un fel de corp auxiliar, care a existat o bucată de vreme.

Da, a fost un *Freiheitskrieg*, un „războiu

pentru libertate", dar tot spiritul frances de la 1789 îi încălzia luptătorii. Filosofii nu vorbeau de națiunea germină în sensul nostru: chiar și când Fichte rostia și publica ale sale *Reden an die deutsche Nation*, era tot vechea „nation“ francesă, fără contact cu păturile populare.

Reacțiunea contra Revoluției frances nu este decât o altă formă tot a sentimentului așa-zis frances, care se întindea asupra Europei întregi.

Nu se observă cât de strânse au fost, cu toată greutatea materială, legăturile cu America, în toată această vreme.

La revoluția americană participase La Fayette, Rochambeau, unii Prusieni și atâția alții și, pe de altă parte, nu trebuie să se uite că tot Spania era stăpână în America-de-Sud, care, pe urmă, s'a împărțit în republici independente, fără a rupe însă relațiile cu țara de origine, iar din America aceasta veniau revoluționari formați în sensul frances, cari intrau, ca Bolivar, în serviciul militar al Revoluției frances. Revoluționarul din America-de-Sud devenia astfel general în armata francesă.

Sânt casuri caracteristice în această privința. Astfel, un membru al Convenției, Lakanal, a trecut în America și a început acolo exploatații de ferme, întocmai cum făceau emigrații în Europa. Academician frances, cel care plecase tânăr a răsărit de odată pe vremea Restaurației, când ura împotriva Revoluției scăzuse, în mijlocul colegilor ca un om bătrân și ars de soare.

Și Napoleon însuși a vrut să meargă în Statele Unite, dar condițiile în care trebuia să fugă i se părură desonorante. Dar acolo, în America, era, pe vremea aceia, miss Paterson, prima nevastă a lui Jérôme Bonaparte, neîngăduită de Împărat, și ea-și creștea copilul. Din descendența lor, unul s'a luptat și în războiul Crimeii și la 1870 iar altul a lăsat o văduvă pe care Napoleon al III-lea o intitula în scrisorile sale „scumpă Ecaterină (Kate)“. Și acum în America e o ramură de Bonaparte-Wyse. Un Bonaparte de aceștia a fost, dăunăzi, ministru în America, de și el nu voia să știe de descendența

napoleoniană. Joseph, fostul rege în Spania, a stat dincolo de Ocean, o bucată de vreme, supt numele de conte de Surville; i s'a oferit să fie rege al Mexicului, dar n'a primit, declarând că-i ajung în viață poverile a două coroane. Louis Napoléon, viitorul Napoleon al III-lea, a stat câtva timp și el acolo, având legături cu toată lumea, până ce a fost rechemat de boala mamei sale; fusese amoretat de o Evreică americană, purtând un nume spaniol. Fiii lui Murat s'au așezat în Statele Unite și au murit acolo. America era astfel a doua patrie pentru orice European, în ce privește spiritul.

Bonaparte a fost în mare parte continuatorul Revoluției franceze, de și se îmbrăca în costum cesarian. Dominația lui asupra lumii întregi era o consecință firească a acestui gând: pe moneda lui figurează „Napoléon empereur“, iar, pe cealaltă parte, „République française“. Da, „empereur des Français“, dar Împărat al poporului francez, care a încheiat o legătură cu dânsul, iar la 1814, când a căzut, Senatul declară că „s'a rupt legătura între poporul francez și Bonaparte“. Dar „sistemul“ lui era sistemul roman, plecat din universalismul Revoluției, și la Sf. Elena, în exil, se regreta că a căzut „sistemul“ supt care puteau să trăiască toate popoarele.

Toate monarhiile create de Napoleon au acest caracter. Francez e în ele un mijloc de proces internațional. Să nu credeți că Jérôme a guvernat în Vestfalia ca un prinț francez „naționalist“. Louis, celalt frate, ajuns regele Olandei, s'a certat cu fratele său imperial pentru interesele olandeze. Eugène de Beauharnais a guvernat în Italia italienește. Dar orice Stat s'ar fi întemeiat de Napoleon, era un Stat cu caracter universal, în care Împăratul aducea, cu un element de viață internațională, și un sentiment puternic de ordine.

Europa aceasta napoleoniană nu era sprijinită pe cuceriri: popoarele se dădeau ele singure. Era și teoria „geniului“: „geniul“

are toate drepturile, așa că înaintea lui oricine trebuie să se închine. Germanii i se închinau deci lui, ca unui om genial, Heine, Jidănașul de la Rin, îl descrie cu admirație pe Napoleon întrând la Düsseldorf „cu nemișcații lui ochi de Cesar“, „mit seinen unbeweglichen Cäsaraugen“, și cutare de la Königsberg alerga să-l vadă pe Napoleon, în mijlocul generalilor numai în aur pe cai cumpliți, călărind pe un cal mai mărunț în uniforma lui de luptă.

Adorația lui Napoleon, cultul lui Napoleon, a fost, de sigur, un element de viață internațională. Ar ajunge și numai faptul că toate Statele au primit codurile napoleoniene, sprijinite pe dreptul roman, pe dreptul lui Iustinian. Prin urmare toate legăturile de drept dintre oameni sânt și până acum defactură napoleoniană. Tot așa sistemul de administrație de acum pleacă tot de la dânsul: prefect, subprefect, tribunal, diecesele pe care le fixează Statul pentru episcopi, toate fac parte din „sistemul“ interior al lui Napoleon.

Astfel, Napoleon este foarte viu în momentul de față.

În concluzie, oamenii începuseră din nou, ca pe vremea lui Carol-cel Mare, să ceară a trăi într'o formă comună, supt o unică hegemonie, cu o condiție: această hegemonie să fie culturală, să fie dreaptă, să dea voie sufletului deosebitelor popoare să se manifeste.

Napoleon al III-lea va fi deci copia lui Napoleon I-ii, apoi Wilhelm I-ii și Wilhelm al II-lea vor continua pe aceeași linie, și copiarea va continua prin toate dictaturile, cu sau fără coroană. Aceasta vine de undeva, dar nu de la Roma direct, ci, prin învierea Romei de Napoleon.

XIII.

Falimentul colaborațiilor internaționale

Ajungem, după lucruri așa de strâns legate de nevoia umanității de a fi împreună pentru a întemeia o civilizație și pentru a o apăra, la opera prin care s'a distrus principiul însuși al colaborației, dar, prin împrejurările înseși, în care s'a distrus, se văd și posibilitățile prin care s'ar putea reveni la ceia ce este esențialul, nu numai pentru civilizație, dar pentru existența însăși a omenirii.

Căci rasa chiar care a făcut această civilizație este legată de dânsa, iar civilizația aceasta nu face altceva decât reprezintă rasa creatoare. Și rasa aceasta este amenințată. Să nu uităm că sânt și alte rase: sânt rase pe care nimeni nu le poate numi inferioare supt raportul fiziologic: cine știe de ce dezvoltare sânt ele capabile într'un viitor cât de depărtat! Dar este sigur că rasele acelea sânt mult inferioare, azi, rasei albe. Ele se înmulțesc grozav, — căci nu-și taie posibilitatea de înmulțire, ci se înmulțesc normal — și, astfel, ar putea ajunge să înlocuiască rasa albă fără ca noi să putem avea un motiv de a plânge, pentru că nu rasele acestea au venit, ca închipuiții barbari de odinioară, Hunii și Avarii, pentru a nimici o civilizație și rasa care a format-o, ci rasa aceasta însăși, slăbindu-se și ajungând la degenerare fizică, prin condițiile războiului totalitar, s'ar fi condamnat pe sine și ar fi dus la o civilizație galbenă dominatoare. Iaponesii sânt și ei acolo, cari abia așteaptă să între în Indochina și să atace Statele Unite, unde au puncte de sprijin vechi și foarte puternice, și la San-Francisco, care este, în parte, un oraș chinezesc.

Dar nu sânt numai Galbenii, la cari se află anumite posibilități de nouă dezvoltare, cu lucruri pe care noi nu le putem vedea și iscodi, nu le putem face. Cândiți-vă că mai sânt și Negrii, cari nu așteaptă, rasa pe care, în Statele Unite, nu vreau s'o primească, nu ca egală, — căci nimeni nu s'a gândit la aceasta, — dar nici măcar ca vecină. Iar, pe de altă parte, unii Americani spun foarte neted că se merge, la ei, nu numai către un Stat în care Negrii ar fi pe aceeași linie ca populație și ca muncă, ci chiar către un Stat în care predominarea ar fi neagră. Statisticile pot să trezească, de altfel, cele mai mari temeri pentru viitor. Până atunci slugile sânt Negre, copiii sânt crescuți de Negri, cu superstițiile negre, cântecul negru a pătruns în muzica americană, danțul negru nu este decât încă un element care a pătruns în civilizația noastră.

Și acum vin la materia însăși, după introducerea aceasta.

Am spus că unitatea lumii, pe care am constatat-o în foarte multe domenii, este o mare realitate care s'a sfârșit. Dar, înainte de a vedea cum s'a sfârșit, să notăm elementele de unitate și în alte domenii, în care nu s'ar aștepta cineva să le găsească, mai ales față de răpeziciunea cu care s'a produs opera de prăbușire.

Iată, în materie de literatură, de la o bucată de vreme se întinde, cum am spus, influența limbii franceze, devenită limbă internațională, prin raționalizarea ei, prin supunerea ei la anumite canoane aritmetice, geometrice și abstracte. În secolul al XIX-lea influența ei e enormă.

Era o limbă diplomatică, o limbă de salon, cu un număr restrâns de cuvinte, cu o sintaxă care este sintaxa romană.

Ea reprezintă însă o formă de unitate. Naționalismul e îniăturat tot mai mult. Astăzi nu mai scrie cineva într'o limbă străină, afară de cazuri isolate, la unele popoare prea puțin sigure de sine. Dar a fost o vreme, când reprezentanții naționalismului român Alecsandri, Bălcescu, Goleștii, — Brătianu, mult mai puțin —, Rosetti

întrebuințau limba francesă și în intimitatea corespondenței intelectuale, fără un sentiment de vasalitate.

Trebuie să adaug că, și azi, pentru comunicația științifică, trebuie să scrie cineva într-o limbă de circulație universală.

Dar, în noua literatură, de multe limbi, poliglotă, — în alt sens decât sensul obișnuit al cuvântului —, de la o bucată de vreme se întâlnesc totuși elemente comune. A fost un timp, în epoca romantismului, când ele existau și mai mult.

Iată, ieri mi-a venit o carte a colegului meu de limba englesă la Universitate, d. Burbank, care se ocupă de problema lui Byron. Byron a fost un foarte mare poet, pe care l-au găsit, mai de curând, unii numai relativ mare poet, pentru că, de fapt, poezia lui a fost, ca poezia întreagă dintr'o anumită perioadă, un mijloc de luptă politică, fără misterul poetic pe care-l căutăm astăzi. De altfel, Byron a început atacând pe poeții lakiști de atunci, Wordsworth și Coleridge, cari, într'o materie foarte umilă și foarte duioasă, au ajuns la realizări poetice de cea mai mare frumusețe, foarte legate de sufletul nostru până acum.

Byron, de și a scris numai englezește, a exercitat o influență enormă asupra literaturii din vremea sa, pe când poeții lakiști n'au avut nicio influență asupra contemporanilor de aiurea, în timp ce falsul Ossian, de fapt Macpherson, care crease un Homer al Nordului, a fost admirat și de Goethe și s'a bucurat de o răspândire enormă.

Dar Byron a fost tradus, a fost imitat. Lamartine a început pe urmele lui Byron, scriind chiar, în legătură cu tema personală a acestuia, „Ultimul cântec al lui Childe Harold“. Anumite tendințe revoluționare au fost luate de la Byron, care a murit lângă Missolonghi, pe pământ grecesc, unde alergase, cu toată nebunia vieții lui anormale, pentru a reprezenta spiritul european de libertate și, de altminteri, chiar ajutorul care li-a venit Grecilor de la toate popoarele de la 1821 înainte, banii, cari s'au adunat până și la Geneva, — „ministrul de Finanțe“ al mișcării elenice fiind bancherul genoves Eynard, și viitorul rege Ludovic-Filip a fost și el un

filelen, iar toți profesorii de grecește din Germania erau pentru mișcarea aceasta; și au venit și Americani să lupte pentru Greci—, e o dovadă a cultului comun al libertății.

Era deci un element de viață intelectuală, capabilă să colaboreze, peste interesele de Stat, pentru anumite idei superioare, care dominau societatea. Era o rebeliune împotriva convențiilor, Anglia însăși fiind cea mai caracteristică țară de convenții, și până acum.

Fără Byron, s'a spus că n'ar fi fost romantismul. E exagerat, dar fără îndoială că lumea a trăit într'o epocă byroniană. Chateaubriand, Lamartine și Hugo n'au exercitat o astfel de influență. La noi, Alecsandri a imitat pe Lamartine și pe Victor Hugo, dar una este imitația și alta este participarea la aceeași atmosferă. Până acolo nu s'a mers nicăieri.

De și romantismul este pe compartimente, — nimeni nu s'a gândit să traducă pe Zacharias Werner, unul dintre represintanții tineri ai romantismului german—, sânt scriitori cari creiază aceeași atmosferă pentru orice literatură.

Dacă, în domeniul economic, secolul al XIX-lea este al acelei *N a t i o n a l - O e k o n o m i e*, unul din elementele care au otrăvit lumea, mânănd-o la lupta pentru „spațiul vital“, înainte de a se ajunge la „National-Oekonomie“ și la congresele de împăciuire, zădarnice, a fost un timp în care popoarele au împrumutat unele de la altele doctrine economice noi, și s'a ținut samă de cel de la care s'a împrumutat, cum s'a ținut samă și de faptul că acei cari au împrumutat pot să fie la rândul lor transmitători în alte domenii.

Economiștii germani, ca și cei englesi, de altfel, au învățat din America-de-Nord: Statele Unite au dat primele lecții ale unei noi economii libere, la care erau poftite toate popoarele, fiindcă porțile acestei Americi independente erau deschise orișicui și America ea însăși este, în momentul de față, un exemplu de ce poate fi colaborarea în domeniul material economic a tuturor popoarelor.

În această Americă au mers gânditorii asupra marilor probleme economice. Socialismul european a fost împrumutat din această colaborare americană. Owen, care reprezintă socialismul religios, sentimental și romantic din Anglia, e un elev al Americii. Dar înșiși întemeietorii „economiei naționale” germane au făcut practică înfăiu acolo, în America. Toată politica economică a lui Napoleon al III-lea este imitația politicii economice din Statele Unite, unde el a stat, cum am spus, o bucată de vreme, și din Anglia, influențată și ea de Statele Unite. Și, cum Germania, după 1871, a copiat Franța supt toate raporturile, evident că și activitatea aceasta economică germană, — înainte de 1850, Germania era o țară agricolă, în cel mai strâmt înțeles al cuvântului, — când se suie cineva la origine, este o imitație a marii civilizații economice americane.

Din doctrinele acestea de economie, care nu s'au teoretizat în America, — Americanii nu sânt teoretici; n'au vreme de așa ceva, ci exemplul îl dau ei, — s'a ivit încetul cu încetul o mare mișcare economică. Această mișcare economică n'avea caracter național la început, chiar dacă în Germania se întrebuița acest termen, care nu corespunde pe deplin cu realitatea. În Franța, Michel Chevalier, creatorul economiei politice moderne, gândia pentru toată lumea, precum, în materie de filosofie, — și filosofia ajunsese a ieși din vechea metafizică germană a lui Hegel și a lui Schelling, și Victor Cousin a luat filosofia germană, a amestecat-o cu filosofia antică și a făcut o filosofie „eclectică”, la îndemâna oricărui burghes intelectual —, filosoful „positivist” August Comte a creat o doctrină fără niciun fel de avânt poetic, care poate să fie primită de orice națiune.

Dar, pe vremea aceasta, când Michel Chevalier codifica o economie politică pentru orice Stat și pentru orice popor, tendințele de prefacere a societății se treziau în mijlocul lumii franceze, de și iarăși cu nota aceasta de a putea fi adaptate orișunde.

Saint-Simon, cu saint-simonienii lui, cari au avut o

influență enormă asupra Franciei, era un om deranjat, cu prejudecăți de rasă și de inteligență, care a încercat să se sinucidă, dar elevii lui au întins foarte mult o doctrină care e mai mult a lor; doctrina susținea că societatea trebuie schimbată pe basă de merite, de muncă, mai ales în domeniul ingineriei și al creațiunilor din domeniul material, — adevăratul monument al discipolilor lui Saint-Simon este Tour Eiffel, care vine, printr'o serie de transmisiuni, de la dâșii, sau Canalul de Suez, Canalul de Panama, Canalul de Corint, primul venind de la gândirea lui Ferdinand de Lesseps, fost consul frances în Spania, care a mers acolo, în Egipt, împreună cu alți ingineri francesi. Iată o mare operă internațională. Dar toate creațiunile în legătură cu căile ferate, cu navigația nu vin de la un singur popor, ci fiecare popor, prin descoperirile sale, ajută la ceia ce este o faptă de caritate pentru toți.

Saint-simoniienii erau stăpâniți de idei religioase mai mult sau mai puțin absurde; după ei, societatea trebuie să fie o familie: tatăl era Le père Enfantin, purtând o vestă pe care era scris: „le père“, și se cumpăraseră o casă la Ménilmontant, lângă Paris, pentru a da exemplul, iar, alături, Fourier făcea, pentru *f a l a n g e l e* sale de colaborație, *f a l a n s t e r e*.

Oricum, în planul saint-simoniienilor, al piramidei de muncă, era un sentiment de dreptate, un îndemn mare către muncă.

E și vremea când se codifică economic socialismul materialist, din care a ieșit firește comunismul. Socialismul nu pleacă întreg de la cugetarea germană, Marx era un Evreu, de loc practicant, deosebit aproape cu totul de Evrei și însurat cu o femeie nobilă creștină; el trăia într'un mediu internațional, stând în Franța și în Anglia, o mulțime de vreme. Doctrina aceasta a „plus-valorii“, pe care se sprijină socialismul, a învățat-o el însă în Franța, ca și construcția unui sistem de cugetare rectiliniară francesă.

Socialismul s'a întins pretutindeni. Evident, el a avut, și are, foarte multe laturi rele. A dovedit și multă nesinceritate. A rămas prea mult la suprafață: când s'a început războiul cel mare, s'a zis: Nu se poate ca el

să se facă, fiindcă socialiștii nu vor merge cu Wilhelm al II-lea, dar, îndată ce s'a aruncat lozinca războiului, socialiștii din Germania au mers alături de burgheși și au făcut ceea ce au făcut și aceștia.

Socialismul acesta, — cu Lasalle, care se formase și el la cugetarea francesă, — pe lângă laturile rele, a fost totuși, până atunci, un frâu pentru războiu. Dar a mai fost, pe lângă aceasta, în secolul al XIX-lea, și altceva. În societatea aceasta, materialistă, înebunită de fabricile ei, de usinele ei, de instituțiile ei financiare, de câștigurile enorme pe care le realisa, în societatea aceasta dominată de scrâșnitul roților, înăbușită de fumul fabricilor, ale căror coșuri luminează și noaptea și flăcările lor în America te fac de nu mai descoperi luna, socialismul a introdus un sentiment de milă pentru oameni, de dorință de ai ajuta, din punct de vedere material măcar.

Aici este o greșală. Fiindcă omul nu trăiește numai din mâncarea pe care i-o dai; un om bine hrănit nu este neapărat un om fericit. Socialismul se mulțamește să predice anumite puncte din „Capitalul” lui Karl Marx, dar nu este înăuntru nimic uman, nimic popular, căci poporul nu înțelege nimic din doctrina socialistă însăși, ci se înscrie la cluburi în vederea unei lefi mai mari și așa mai departe.

Da, e un lucru care se presintă abstract, plin de făgăduinți, răspândind anumite cuvinte, și oamenii, pentru anumite interese materiale, se unesc întru acestea, dar, totuși, la intelectualii cari înțeleg, este o formă de ideologie. Iar de la un idealism la alt idealism se poate trece foarte ușor.

Și, atunci, de ce lucrurile pe care le vedem?

Iată de ce. Pe de o parte s'au creat, cum am spus, pretutindeni civilizații de compartimente naționale. Germanul scrie în limba germană, pentru societatea germană, el se inspiră de la trecutul german și vede înaintea lui viitorul german.

Apoi, pentru ca să se strice lucrurile mai mult și să

se închidă fiecare națiune în sine, s'a adus acest lucru blăstămat: „învățământul național“.

Sentimentul național nu este după ordin; trebuie să faci a se ivi misterul național, ceia ce reclamă o atenție și o dibăcie extraordinară, umblând cu sufletul, de atâta gingășie, al ființii omenești, care se formează prin exemple și prin călătorii, nu prin învățarea pe de rost a unor anumite câetece și danțuri.

Educația toată este ca pentru o singură națiune și produce ura pentru toate națiunile vecine. Economia politică atrage, flămânzește pe alții, pentru ca să te hrănești tu mai bine; ține-i pe alții în stare de barbare, pentru că, dacă înaintează, și ei fac ce faci tu.

Atunci, ce voiți d-voastră? Vânătoarea gazelor cu șoimul se face, în anume regiuni ale Asiei, așa: Șoimul, flămânzit, e îndreptat spre bucata de carne așezată în ochii unei gazele împăiate. El se deprinde a o căuta totdeauna astfel și, când, aruncat dibaciu către dânsa, o zărește, dintr'o lovitură îi sfarmă ochii, trântind o la pământ spre a fi sfâșiată. Dacă ai crescut fiara și i-ai pus prada înainte, iese ceia ce vedem supt ochii noștri în această operă diabolică.

Este un proverb românesc, care spune: „dracul nu face biserici“. Da, dracul nu face biserici, dar le strică și pe acelea pe care le-au făcut alții.

TABLA CUPRINSULUI

	<u>Pagina</u>
I. — Generalități. — Cele mai vechi forme de colaborare	3
II. — Misiunea de solidaritate umană a cetății elenice	17
III. — Marea colaborație romană	31
IV. — Colaborările imperiale creștine	42
V. — Colaborările medievale	54
VI. — Reprivire asupra evului mediu. — Stabilirea Monarhiilor teritoriale	70
VII. — Refacerea colaborațiilor prin Renaștere	77
VIII. — Spre „echilibrul“ Statelor	86
IX. — Încercări de colaborație înainte de Ludovic al XIV-lea	96
X. — Curtea de sistem frances: Ludovic al XIV-lea	102
XI. — Unirea prin ideile „filosofice“	109
XII. — Revoluție universală și Imperiu universal	116
XIII. — Falimentul colaborațiilor internaționale	128

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
1987

